

Sporen van de slavernij in Leiden

Gert Oostindie &
Karwan Fatah-Black

LEIDEN PUBLICATIONS

Register van locaties

KAART CENTRUM LEIDEN

- ① Hooglandse Kerkgracht 26 – Lutherse Kerk
- ② Nieuwstraat 20 – Hooglandse Kerk
- ③ Pieterskerkhof 1A – Pieterskerk
- ④ Rapenburg 70 – Universiteit Leiden
- ⑤ Rapenburg 70 – voormalig Anatomisch Theater
- ⑥ Lange Groenesteeg – deel van de Groenesteeg tussen de Hooi- en Middelstegracht
- ⑦ Rapenburg 8
- ⑧ Rapenburg omtrent de Langebrug
- ⑨ Vrouwenkerkhof – voormalige Vrouwekerk
- ⑩ Rapenburg omtrent de Vliet
- ⑪ Groenhazengracht
- ⑫ Moriaansteeg
- ⑬ Pieterskerkhof 9
- ⑭ Hooglandse kerkgracht 17
- ⑮ Rapenburg 19 – tegenwoordig Sieboldhuis
- ⑯ Rapenburg 4-10 – voormalig Prinsenhof
- ⑰ Breestraat 31
- ⑱ Rapenburg 69
- ⑲ Broukhovenshof
- ⑳ Rapenburg 29-31
- ㉑ Groenhazengracht-Doelengracht – voormalig Collège Wallon
- ㉒ Oude Singel 118
- ㉓ Langegracht 59-65
- ㉔ Oude Singel omtrent de Mare
- ㉕ Rapenburg
- ㉖ Oude Singel 32 – Museum de Lakenhal
- ㉗ Gerecht
- ㉘ Breestraat
- ㉙ Nieuwe Rijn
- ㉚ Noordeinde 2A – Kweekschool voor Zeevaart
- ㉛ Rapenburg 28 – Rijksmuseum van Oudheden
- ㉜ Reuvensplaats 2 – KITLV
- ㉝ Rapenburg 73 – Academiegebouw
- ㉞ Breestraat – voormalige wijken Wanthuis en Wolhuis, die tussen de huidige Maarsman- en Pieterskerkchoorsteeg, Nieuwe Rijn, Steenschuur en Langebrug aan weerszijden van de Breestraat lagen
- ㉟ Hooglandse Kerkgracht 31-33
- ㊱ Rapenburg 33
- ㊲ Doezastraat – voormalige Koepoortgracht
- ㊳ Maarsmansteeg

‘Hoewel Leiden geen hoofdrol speelde in de geschiedenis van de slavernij, woonden ook hier mensen die ervan profiteerden of die anderszins betrokken waren. In die tijd was dat allemaal normaal. Er werd ook nauwelijks over gediscussieerd. Niemand die de verbinding legde tussen onze eigen vrijheid, zoals die was bevochten in de strijd tegen de Spanjaarden, en de slavenhandel en het verschrikkelijke lot van de individuele slachtoffers. Met onze huidige kijk op slavernij is dat bijna onbegrijpelijk. Het is goed dat in dit boekje de sporen uit het slavernijverleden zichtbaar zijn gemaakt, zodat we ervan kunnen leren.’

Henri Lenferink

Burgemeester van Leiden

‘Wij zijn trots op onze Leidse universiteit en al helemaal op ons devies “Bolwerk van vrijheid”. Helaas heeft de universiteit zich niet altijd als dat bolwerk weten te onderscheiden. Ook al was ze maar heel marginaal betrokken bij de slavernij, een bron van protest was zij evenmin. Te lang conformeerde ook de universiteit zich aan een samenleving die niet kon erkennen dat slavenhandel en slavernij indruisen tegen elementaire menselijke waarden. Afrikanen werd de vrijheid ontzegd die wij zelf zo koesterden. *Sporen van de slavernij in Leiden* vertelt daarom geen verhaal om trots op te zijn; maar ook dit verhaal hoort bij onze geschiedenis. En voor onze eigen tijd is eens te meer duidelijk dat bolwerk van vrijheid voor ons allen een permanente opdracht is. Daar draagt dit boekje zeer aan bij.’

Carel Stolker

Rector magnificus van de Universiteit Leiden

Sporen

**van de slavernij
in Leiden**

**Gert Oostindie &
Karwan Fatah-Black**

met medewerking van
Roos Knigge, Robbert Boukema,
David Haverschmidt & Shanice Palmer

LEIDEN PUBLICATIONS

LeidenGlobal

Universiteit
Leiden

Colofon

Tekstredactie | May Meurs
Vormgeving | Sam Gobin
Druk | Puntgaaf Drukwerk

Omslag: Michiel van Musscher, *Thomas Hees met zijn neven Jan en Andries Hees en een bediende, 1678* (detail).

ISBN 978 90 8728 300 1
e-PDF 978 94 0060 306 6
e-PUB 978 94 0060 307 3
NUR 680

© Gert Oostindie en Karwan Fatah-Black, 2017

Leiden University Press

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Dankwoord

Sporen van de slavernij in Leiden kwam tot stand dankzij de inzet van velen. Allereerst vier studenten van de Universiteit Leiden, die tijdens hun stage op het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW) in Leiden veel speurwerk verrichtten en daarmee de basis legden voor dit gidsje: Robbert Boukema, David Haverschmidt, Shanice Palmer en in het bijzonder Roos Knigge, die ook onmisbaar was bij de beeld- en eindredactie. Ook dank aan onze meelezers, Henk den Heijer, Elmer Kolfin, Valika Smeulders, Cor Smit en Alex van Stipriaan; Piet de Baar, Ineke Mok en Parisa Elah-Madadzadeh voor hun suggesties en Sam Gobin voor de vormgeving. Wij zijn verschillende instellingen erkentelijk voor het kosteloos beschikbaar stellen van afbeeldingen, deze worden in de verantwoording genoemd. Onderzoek en publicatie werden financieel mogelijk gemaakt door het KITLV.

Gert Oostindie

KITLV / Universiteit Leiden

Karwan Fatah-Black

Universiteit Leiden

Inhoud

Inleiding	7
Zwart en wit	14
Bestuurders en ondernemers	29
Universiteit en intellectuelen	45
Collecties en schilders	67
Verantwoording	84
Noten	88
Literatuur	92

Inleiding

Redoute Leijden

* Naar analogie van het Engelse 'slave' en 'enslaved' wordt tegenwoordig ook in het Nederlands in plaats van 'slaaf' het begrip 'slaafgemaakte' gebruikt. Daarmee wordt terecht benadrukt dat slavernij geen oorspronkelijke, inherente gesteldheid is, maar het gevolg van actieve onderschikking. Wij vermijden niettemin het veelvuldig gebruik van het omslachtige en taalkundig weinig elegante begrip 'slaafgemaakte' – in de veronderstelling dat de lezer van deze gids zich goed bewust is van deze discussie.

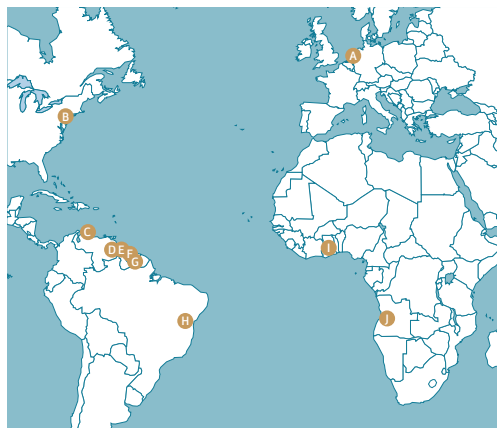
Her en der in Leiden en omstreken herinnert de naam van een landhuis, een schilderij of een archiefstuk aan de pijnlijke geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel en slavernij. Hetzelfde geldt voor de plaatsnaam Leiden. Ooit voer er een schip Leijden tussen Nederland, Afrika en Brazilië. Op de heenreis was het beladen met Leids textiel en andere goederen die op de West-Afrikaanse kust werden geruild. Op doorreis naar de Neder-

landse koloniën in de zogenaamde Nieuwe Wereld verscheepte het de ruilwaar, de tot slaaf gemaakte Afrikanen. Op de weg terug uit de Cariben vervoerde het suiker en koffie geproduceerd door deze slaven. In Suriname lag ook een plantage met de naam Leijden en een militair steunpunt met dezelfde naam. In de naam Leiden resoneert dit pijnlijke hoofdstuk uit de geschiedenis van de slavernij; een ongemakkelijke gedachte voor alle Leidenaren, waar onze voorouders ook vandaan komen.

Het is bekend dat Nederland eeuwenlang betrokken is geweest bij de trans-Atlantische slavenhandel en bij de uitbuiting van tot slaaf gemaakte Afrikanen in Noord- en Zuid-Amerika en vooral het Caribisch gebied.*

Tussen 1600 en het begin van de negentiende eeuw verscheepten de West-Indische Compagnie (wic) en de Middelburgse Commercie Compagnie (mcc) en allerlei particuliere Nederlandse ondernemingen ongeveer 600.000 Afrikanen naar de Nieuwe Wereld. Deze Afrikanen en vele generaties nazaten werden tewerkgesteld in de Nederlandse koloniën, de meesten op plantages, anderen in havens, stedelijke bedrijven of in huizen van hun eigenaars.

Tot dat Atlantische rijk behoorde een reeks koloniën: Suriname, in 1667 veroverd en tot 1975 een deel van het Nederlandse rijk, en zes eilanden die later de Nederlandse Antillen zouden gaan heten, veroverd in 1634 en tot op de dag van vandaag behorend tot het Koninkrijk der Nederlanden. Verschillende koloniën gingen lang geleden in andere handen over: Nieuw-Nederland, met het latere New York (1609-1664); Berbice, Demerary en Essequibo (1627-1815), vandaag Guyana; Nederlands-Brazilië (1630-1654); Tobago (1665-1674), vandaag onderdeel van de *twin state* Trinidad & Tobago. In West-Afrika zelf, het centrum van de slavenhandel, had Nederland geen koloniën, maar wel een reeks militaire vestigingen in het huidige Angola (1641-1648) en vooral in het huidige Ghana, waar Elmina (1637-1872) het belangrijkste fort was.

- A Nederland
- B New York
- C Curaçao
- D Essequibo
- E Demerary
- F Berbice
- G Suriname
- H Brazilië
- I Ghana
- J Angola

Vandaag zal vrijwel niemand vergoelijkend willen spreken over deze periode die zo vaak, in een nogal ongelukkige metafoor, een 'zwarte bladzijde' in de Europese en ook Nederlandse geschiedenis wordt genoemd. Temeer is het schokkend dat deze praktijken eeuwenlang kennelijk als volstrekt normaal werden

beschouwd – dat wil zeggen, niet door de slachtoffers, maar door de erbij betrokken Europese en Afrikaanse handelaren en investeerders. Onder de slachtoffers was er soms verzet. Al aan boord van de slavenschepen braken af en toe opstanden uit. Ook slaagden grote aantallen slaven in Suriname erin te ontluchten naar de binnenlanden. Deze marrons bouwden in het regenwoud een nieuw leven op, ver van de koloniale samenleving. Elders in de Cariben, in Haïti, lukte het slaven zelfs om de slavernij met geweld te beëindigen en dwongen zij hun kolonisator, Frankrijk, de onafhankelijkheid te erkennen. Maar dat waren de uitzonderingen. Vele andere opstanden, waaronder twee heel grote in Berbice, in 1763, en Curaçao, in 1795, werden bloedig neergeslagen.

De trans-Atlantische slavenhandel en slavernij in de Amerika's zouden tot ver in de negentiende eeuw voortduren. Pas aan het eind van de achttiende eeuw ontstond in Europa een serieuze antislavernij-beweging. In Nederland deden deze abolitionisten een halve eeuw later voor het eerst van zich spreken. Pas op 1 juli 1863 schafte Nederland de slavernij af, met een overgangstermijn van tien jaar in Suriname (1873). Op de Benedenwindse Antillen moesten 'vrijgemaakten', personen die door hun eigenaren vrij waren verklaard, nog decennia onbetaald werk leveren om op voormalige plantages te mogen blijven wonen.¹ Nederland kwam dus bepaald niet vroeg met de afschaffing. De Britten hadden de stap al in 1834 gezet, en de Fransen in 1848. De Spanjaarden volgden iets later, in 1886, en de Brazilianen pas in 1888.

Op die eerste juli 1863 leefden er in Suriname zo'n 36.000 slaven, naast zo'n 20.000 marrons en vrijgemaakten. Op de Antilliaanse eilanden waren er zo'n 5500 slaven op een totale bevolking van bijna 33.000. De meesten leefden op Curaçao, een klein aantal op Aruba, Bonaire en de Bovenwindse eilanden Sint Eustatius, Sint Maarten en Saba.

De geschiedenis van slavenhandel en slavernij ging niet alleen over uitbuiting, maar ook over onverholen racisme. Dat verleden is nog niet afgesloten, en speelde zich bovendien niet alleen ver weg af. Ook in Nederland zijn er sporen van terug te vinden, zoals onder meer blijkt uit het in 2007 door het KITLV in Leiden gepubliceerde boek *Op zoek naar de stilte*.² Ondernemers die hun geld verdienden met slavenhandel en slavernij hadden huizen en bedrijven in Nederland. Van sommigen zijn hun bezittingen nog te traceren. Ook kwamen er mensen uit Afrika en uit de koloniën naar Nederland, al dan niet als slaaf. Het waren er niet veel, maar hun aanwezigheid in Nederlandse steden en dorpen bracht het kolonialisme, de slavenhandel en de slavernij letterlijk thuis, nog veel nadrukkelijker dan de suiker en koffie die de slaven ver weg produceerden. In de laatste decennia is er steeds meer aandacht voor deze beschamende geschiedenis. Begrijpelijk, want slavenhandel en slavernij gelden inmiddels wereldwijd als misdaden tegen de menselijkheid. Bovendien is deze koloniale geschiedenis ook letterlijk 'thuisgekomen' door de immigratie van Afro-Surinamers en Antillianen in Nederland. Zij belichamen in de meest letterlijke zin dit gedeelde verleden, waarvoor in de laatste vijftien jaar steeds meer aandacht is gekomen. Sinds 2002 is er in Amsterdam een Nationaal Monument Nederlands Slavernijverleden. Opeenvolgende kabinetten en ook koning Willem-Alexander hebben diepe spijt en berouw uitgesproken. Er zijn recent films en documentaires over gemaakt, boeken en lesmateriaal over geschreven, toneelstukken opgevoerd, muziekstukken gecomponeerd, enzovoorts. Ook is in verschillende steden onderzoek gedaan naar de sporen die deze geschiedenis ter plekke heeft achtergelaten. Na het boek *Op zoek naar de stilte* verscheen een gids over Amsterdam, in Nederland het onbetwiste centrum van de slavernijgeschiedenis, gevolgd door

Het Nationaal Monument Slavernijverleden in het Oosterpark in Amsterdam

gidsen en wandelkaarten over Utrecht, Haarlem, Den Haag en Groningen.

Sporen van de slavernij in Leiden sluit aan bij deze reeks publicaties. In vier hoofdstukken die elkaar enigszins overlappen gaan wij onbevangen op zoek naar sporen van dit verleden van de sleutelstad. In het hoofdstuk 'Zwart en wit' bieden wij vignettes van zwarte mensen, al dan niet slaaf, die in het verre verleden in Leiden woonden. Ook witte Leidenaren die iets met hen te maken hadden, worden hier besproken. In het hoofdstuk 'Bestuurders en ondernemers' passeert een aantal Leidenaren de revue die direct betrokken waren bij de Atlantische slavenhandel en/of slavernij. 'Universiteit en intellectuelen' geeft een inkijkje in de wijze waarop de universiteit en haar studenten en docenten, en intellectuele kringen in Leiden zich al dan niet – vooral dat laatste – uitspraken over de slavernij. 'Collecties en schilders' ten slotte biedt een rondgang langs Leidse musea en bibliotheken en verhaalt kort over de wijze waarop Leidse schilders zwarte modellen portretteerden. Een apart beeldessay van Roos Knigge over de schilderkunst is te vinden op www.kitlv.nl.

Binnen elk hoofdstuk zijn de vignettes genummerd en chronologisch geordend. Het nummer correspondeert met de kaarten van het centrum van de stad, en van 'groot'-Leiden.

Het onderzoek leverde veel gegevens op, zelfs meer dan gedacht. Tegelijkertijd is de gids verre van compleet. Hopelijk inspireert het tot verder onderzoek. Wil deze gids nu betogen dat Leiden een centrale plaats inneemt in deze geschiedenis, dat Leiden leefde en zelfs schatrijk werd van slavenhandel en slavernij, dat tot slaaf gemaakte of vrije zwarte mensen overal in de stad rondliepen en zo hun witte stadsgenoten voortdurend herinnerden aan de onvrijheid die hen rijk maakte? Welnee. De Nederlandse welvaart in

voorbijeeuwen kan niet in de eerste plaats worden verklaard uit de winsten uit de koloniale handel, laat staan uit de winsten van slavenhandel en slavernij. In de handelsdriehoek Nederland-Afrika-Noord- en Zuid-Amerika was Leiden slechts een kleine speler. Leiden was immers geen belangrijke haven zoals Amsterdam, Rotterdam of Middelburg en Vlissingen. In zekere zin illustreert deze gids juist iets anders. Zelfs in een betrekkelijk marginale stad liet de betrokkenheid bij slavernij sporen na.

Het meest onderscheidende van Leiden was de Leidse universiteit, in 1575 opgericht als eerste in het land. De universiteit is zich veel later gaan tooien met het predicaat 'Praesidium Libertatis', bolwerk van de vrijheid. We kunnen vaststellen dat er aan de Leidse universiteit inderdaad hoogleraren werkten die zich actief inzetten voor de afschaffing van de slavernij, geheel in de geest die de universiteit zichzelf later ging toedichten. Maar we stellen ook vast dat de universiteit daarnaast uitdrukkelijke voorstanders van slavenhandel en slavernij herbergde. En in bredere zin, dat de universiteit eeuwenlang geen enkele impuls gaf tot kritische reflectie op slavenhandel en slavernij. Hetzelfde geldt, voor zover wij het nu kunnen overzien, voor het Leidse stadsbestuur en de Leidse kerken. En dat was allemaal niet omdat er niets bekend was over de koloniën en dus over slavenhandel en slavernij. De burgerij van Leiden kon in de *Leidsche Courant* met regelmaat berichten lezen over plantages en 'slavenmagten' die te koop stonden, over slavenschepen en retourladingen van suiker en koffie, over scheepsrampen, over de eerste Britse initiatieven tot afschaffing van de slavenhandel – en af en toe ook over opstanden van de Afrikanen en hun nazaten die zó niet wilden leven, in slavernij. Tot ver in de negentiende eeuw vierde ook in Leiden onverschilligheid hoogtij, ook onder de stedelijke elites. In deze gids signaleren wij uitsluitend sporen van de Atlantische slavernij. Voor de goede orde:

de geschiedenis over slavernij is omvangrijker, ook waar het Leiden aangaat. Slavenhandel en slavernij zijn, hoe vreemd dat vandaag ook moge lijken, geen uitzondering in de wereldgeschiedenis, maar eerder de regel. Het is van alle tijden en culturen. In en om Leiden waren Romeinse garnizoenen gelegerd waar zeker slaven leefden. Ook is in het stadsarchief informatie gevonden over Leidenaren die in de zeventiende of vroege achttiende eeuw gevangen waren genomen door Noord-Afrikaanse kapers en daar vervolgens als slaaf tewerk werden gesteld. Voorts troffen we bronnen aan over slaven afkomstig uit het huidige Indonesië, het werkterrein van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc).³ Dit alles blijft hier echter buiten beschouwing.

Leiden, 'stad van vluchtelingen', heeft een lange geschiedenis van immigratie en culturele diversiteit. De koloniale geschiedenis speelt daarin een grote rol. Zo'n vijftien jaar geleden publiceerde het KITLV al eens een gids met wandelingen door het Indische, of Indonesische Leiden. In het kader van het Leiden Asia Year 2017 maakte het KITLV tevens een Leids-Indonesische wandel-app.⁴ Met deze gids wordt een andere koloniale dimensie van de stedelijke geschiedenis onder de aandacht gebracht. Het is geen fraai verhaal, maar het hoort er wel bij. Dát het verhaal er bij hoort wordt gelukkig inmiddels ook wel erkend. Zo werd op 1 juli 2017 in de Hooglandse kerk), 154 jaar na de afschaffing van de slavernij in de Nederlandse Cariben, het festival 'Songs of Freedom' gehouden. Met muziek, zang en toespraken werden de Nederlandse slavenhandel en slavernij herdacht en de vrijheid werd gevierd. Het begin, zo mogen wij hopen, van een goede Leidse traditie.

Zwart en wit

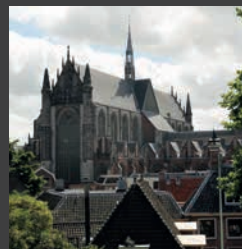
**Hooglandse Kerkgracht 26 (Lutherse Kerk);
Nieuwstraat 20 (Hooglandse Kerk);
Pieterskerkhof 1A (Pieterskerk) 123**

Zo ver wij kunnen terugkijken in de tijd arriveerden er mensen 'van buiten' in Leiden. Het waren vooral migranten uit de directe omgeving, van elders in Nederland, of uit dichtbij gelegen landen. Soms kwamen zij van verder, zoals de Romeinen. Hun legers brachten soms ook manschappen afkomstig uit Afrika of het Midden-Oosten. In de Middeleeuwen zal er af en toe ook een Afrikaan in de Lage Landen hebben geleefd; zij zijn afgebeeld op schilderijen uit die tijd. Vanaf de late zeventiende eeuw, toen Nederlanders Afrika, Azië en Noord- en Zuid-Amerika intensiever verkenden en allerlei plekken koloniseerden, arriveerden er mensen uit die verre streken in de Lage Landen. Sommigen kwamen uit vrije wil, vooral vertegenwoordigers van vorsten en elites die met eigen ogen wilden zien hoe het er hier aan toeling, en wat de perspectieven voor handel en mogelijke bondgenootschappen waren. De meesten hadden echter een afhankelijke positie, hetzij als bediende, hetzij als slaaf. Van de slaven waren de meeste afkomstig uit West-Afrika en vooral de Caribische koloniën. Ze zijn terug te vinden in beschrijvingen en op schilderijen, al ging het niet om grote aantallen. In 1776 werd bij wet vastgelegd dat een slaaf uit Suriname of de Antillen die langer dan een halfjaar in Nederland verbleef, hier vrij zou worden verklaard; wetgeving die overigens lang niet altijd zou worden nageleefd.⁵

Ook de kerken in Leiden werden geconfronteerd met de slavernij. Met enige regelmaat werden Afrikanen en (voormalige) slaven ten doop gehouden. In 1705 werd Louis Bastiaan, 'een neger uit del Mina' (Elmina, in het huidige Ghana) op 40-jarige leeftijd gedoopt

De Lutherse Kerk in Leiden

Hooglandse kerk

Pieterskerk

in de Lutherse Kerk. Ook Jacob, de lijfeigene van de gouverneur van de noordoostkust van Java, Nicolaas Hartingh, en Christiaan, lijfeigene van Mattheus Sigismundus Pallak, lid van de Raad van Politie en Criminele Justitie in Suriname, werden hier besprenkeld. In de Hooglandse Kerk werden de (voormalige) slaaf uit Suriname, Joseph Christiaan van Moorwijk, en David Dirk Danielze, een man van Afrikaanse afkomst ten doop gehouden.⁶ Het is meestal onduidelijk of de doop betekende dat ze al vrij waren, of dat ze dat met de doop werden.

Op 15 juni 1752 werden in de Hooglandse Kerk opnieuw vier 'MOOREN' gedoopt, zoals de *Leidsche Courant* meldde. Zij waren 'Uit het heydendom tot het christelijk geloof overgekomen'. Het ging om een gezin bestaande uit Elisabeth Geeresteyn, Hendrik Westland en hun zoontje Mattheus, alsmede het jongetje Everhard Ignatio. Over Everhard merkte de krant op dat zijn moeder Suzanna Ignatio al eerder tot het christendom was bekeerd. Zij was als doopgetuige aanwezig, met de toevoeging 'zynde de Vader in de Indiën'. Een klein jaar later, op 30 maart 1753, lieten Elisabeth en Hendrik nog een kind dopen, een dochter met de naam Hendrica. Dit keer vond de doop plaats in de Pieterskerk. Anderhalf jaar later verleende de kosterij van de Pieterskerk aan het gezin Westland-Geresteyn 'attestatie', een getuigenschrift, omdat zij vertrokken naar Batavia. Dat roept wel de vraag op of het gezin inderdaad uit Afrika of de Cariben afkomstig was ('Westland', 'Mooren'), of dat er toch moet worden gedacht aan een Aziatische afkomst.⁷

De volgende portretten geven een beeld van deze zwarte inwoners van Leiden, al dan niet slaaf. Ook hun eigenaren, meesters en personen die in een andere hoedanigheid bij hen betrokken waren, ofwel de witte Leidenaren, worden hier geportretteerd.

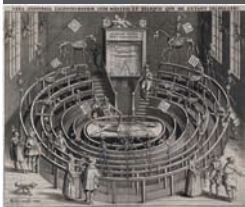
Thomas Hees met zijn bediende Thomas,
op een schilderij van Michiel van Musscher
uit 1687

Thomas Hees en Thomas 'de neger' Rapenburg 70 (Universiteit; Anatomisch Theater) 46

Thomas Hees (1634-1693) studeerde filosofie en geneeskunde aan de Universiteit Leiden. Waarschijnlijk volgde hij ook colleges in het Anatomisch Theater in de later afgebroken Faliëde Bagijnenkerk op het huidige Rapenburg 70. Na zijn studie maakte hij carrière als diplomaat. Hij werkte onder meer in Algiers, Tunis en Tripoli. Aan de Noordkust van Afrika werden regelmatig Nederlandse schepen gekaapt en bemanningen gegijzeld. Door losgeld te betalen en oorlogsexpedities probeerde de Staten-Generaal deze gevangenen vrij te krijgen. Hees bemiddelde bij het vrijkopen van de zeelieden.⁸ Rokend en in een ontspannen pose omringd door zijn aanwinsten uit Noord-Afrika, waar onder een bediende, waarschijnlijk een slaaf, liet hij zich portretteren. Op de achterzijde van het doek staat de naam van zijn hulpje: 'Thomas de neger, 17 jaar'. Thomas 'de neger' is een van de weinige geportretteerde zwarte bedienden van wie de naam bekend is. Om zijn hals heeft hij een slavenband, die vermoedelijk zijn slavenstatus aangeeft.⁹

Familie de Rayneval en Coridon Park Klinkenberg, Warmond (buitenplaats Schoonoord); Herenweg, Warmond (Hervormde Kerk); Rapenburg 70 (Universiteit) 60 61 4

Anna Elisabeth en François Anthonij Grave de Rayneval, voormalig lid van de Raad van Politie in Suriname, bezaten verschillende plantages: Schoonoord, Picardie, Ponthieu, Constantia en Maagdenburg. In 1734 betrok Anna Elisabeth, inmiddels weduwe, met haar zoon Jean Gabriel en dochter Esther Cornelia de buitenplaats Schoonoord in Warmond. Coridon, een ongeveer veertienjarige jongen die in Paramaribo als slaaf was geboren, kwam met hen mee naar Nederland. Jean Gabriel begon een studie rechten aan

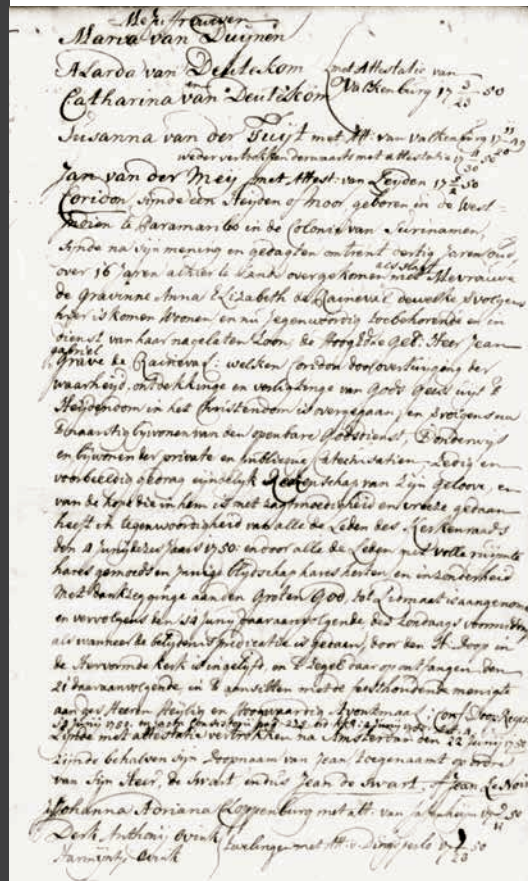

Het anatomisch theater

Het huis Schoonoord, of Klinkenberg, te Warmond in 1732

In deze tekst wordt de doop van Coridon, die daarbij de naam 'Jean' aannam, beschreven

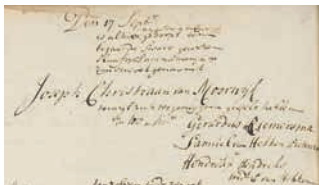
de Leidse universiteit en Esther Cornelia trouwde de Leidse koopman Jan David Cellier (zie: Jan David Cellier), met wie zij twee zoons kreeg.¹⁰

Na de dood van Anna Elisabeth in 1748, vielen de buitenplaats, de boedel en ook Coridon aan Jean Gabriel toe. Esther Cornelia was een jaar eerder overleden. In 1749 besloot Jean Gabriel de buitenplaats te verkopen,

waarna het tussen 1751 en 1753 werd gesloopt. Coridon was ongeveer dertig jaar oud, en zestien jaar in Nederland toen hij werd gedoopt in Warmond. Het was een feestelijke gebeurtenis, zowel voor de kerkenraad die de doop van deze 'heiden' als een groot moment beschouwde, als voor hemzelf. Vanaf dat moment kon hij deelnemen aan het avondmaal in gezelschap van een 'feesthoudende menigte'.¹¹

Joseph Christiaan van Moorwijk Nieuwstraat 20 (Hooglandse Kerk); Lange Groenesteeg 26

Op 17 september 1750 werd Joseph Christiaan van Moorwijk, 'een bejaarde swart gewesene slaaf op Surinamen', in de Hooglandse Kerk gedoopt. Zijn naam had hij zelf gekozen. Hoe hij precies naar Nederland was gekomen is niet duidelijk; er wordt in het doopregister geen voormalig eigenaar genoemd en over zijn doopgetuigen is weinig bekend. In 1751 trouwde Joseph met Johanna van Claveren. Met haar kreeg hij in 1753 een zoon, die eveneens Joseph ging heten. Het gezin woonde aan de Lange Groenesteeg, het deel van de Groenesteeg tussen de Hooigracht en de Middelste-gracht. Joseph senior was 'grijnwerker', wever. Heel lang heeft hij niet kunnen genieten van zijn vrijheid en zijn gezin; Joseph overleed in 1753, nog voor de doop van zijn zontje.¹²

De optekening van de doop van Joseph Christiaan van Moorwijk in 1750

Mattheus Sigismundus Pallak en Christiaan Bruggestraat (buitenplaats Lust tot Rust); Hooglandse Kerkgracht 26 (Lutherse Kerk) 02 1

Mattheus Sigismundus Pallak (1709-1767) maakte deel uit van de Raad van Politie en Criminele Justitie, de raad die Suriname bestuurde, en tevens van de Raad van Civiele Justitie. Ook was hij eigenaar van de

Op deze prent uit 1732 is Lust tot Rust te zien aan de linkerkant

In dit huis aan de Wagenwegstraat in Paramaribo woonde Philip Samuel Hanssen, wiens initialen boven de deur te zien zijn

plantages Maasstroom en La Prosperité. In 1758 vertrok hij naar Nederland en vestigde zich in zijn buitenplaats Lust tot Rust in Zoeterwoude. Bij zijn verhuizing naar Nederland had hij een slaaf meegenomen, die hij in 1760 liet dopen in de Lutherse Kerk. De slaaf werd beschreven als een 'Americaansche Moor' en kreeg bij de doop de naam Christiaan.¹³

Pallak leek geliefd te zijn bij zijn slaven, althans, zo werd het voorgesteld. Bij zijn vertrek uit Suriname namen zij 'luid wenend' afscheid van hem. In zijn testament liet hij opnemen dat zijn slaven na zijn overlijden 'ordentelijk' behandeld zouden moeten worden. Mattheus overleed niet veel later, op 31 juli 1767. Hij was 58 jaar. Of Christiaan op Lust tot Rust is blijven wonen of na zijn dood is vertrokken, is onbekend. Lust tot Rust is waarschijnlijk aan het eind van de negentiende eeuw afgebroken.¹⁴

Philip Samuel Hanssen Rapenburg 70 (Universiteit) 4

In 1776 begon Philip Samuel Hanssen, geboren in 1751, een studie rechten aan de Leidse universiteit. Hij was afkomstig uit Suriname en werd voor zijn opvoeding naar Nederland gestuurd. Philip kwam uit de koloniale elite, al was hij van gemengde Afro-Europese afkomst. Zijn vader, Samuel Loseke, kwam uit Duitsland, zijn moeder, Bettie van Hannibal, was van (deels) Afrikaanse afkomst: haar grootmoeder was in 1713 door haar eigenaar en vader van haar kinderen gemanumitteerd. Philips familie raakte ook in Nederland bekend toen zijn schatrijke achternicht, Elisabeth Samson, als eerste zwarte vrouw met een witte man trouwde. Haar zus Nanette Samson was eveneens rijk en wees Philip en zijn zus Suzanna aan als erfgenamen van haar fortuin. Ook waren ze de enige erfgenamen van hun grootvader, die verschillende huizen en plantages bezat. Na zijn afstuderen – met een scriptie over juridische aspecten van slavernij – keerde Philip terug

naar Suriname, waar hij een prominent jurist in overheidsdienst werd. Ook was hij lid van het intellectuele genootschap de Surinaamsche Lettervrienden. Philip Hanssen kreeg vier kinderen met de 'vrije zwarte vrouw' Amimba van den Valke.¹⁵

Nicolaas Hartingh en Jacob Leidsevaart, Noordwijk (buitenplaats Duin en Dal); Rapenburg 8; Hooglandse Kerkgracht 26 (Lutherse Kerk) 8 9 10 11

Nicolaas Hartingh (1752-1795) was de zoon van de gelijknamige gouverneur van Java's noordoostkust. Hij was in Batavia geboren en werd op jonge leeftijd naar Nederland gestuurd, samen met Jacob, een slaaf van zijn vader. Jacob werd in 1760 gedoopt in de Lutherse kerk in Leiden. Hij werd toen geduid als 'Africaansche Moor', wat zou kunnen betekenen dat de Nederlandse gouverneur op Java in het bezit was van een Afrikaanse slaaf. Dit was ongebruikelijk. Hoewel er in Azië wel Afrikanen als slaaf werden gebruikt, waren de meeste slaven in koloniaal-Java Aziatisch.¹⁶

Nicolaas studeerde rechten in Leiden en bouwde een carrière op als bestuurder. Hij woonde met zijn familie en gevolg, onder wie mogelijk Jacob, het grootste deel van het jaar op het Rapenburg. In de zomer trok hij zich terug op hun buitenplaats Duin en Dal in Noordwijkerhout, die hij in 1775 had gekocht. Duin en Dal is op enig moment vóór 1841 gesloopt.¹⁷

Nicolaas Hartingh en zijn gezin, met op de achtergrond de buitenplaats Duin en Dal in 1780

Familie Couderc-Temming en Susanna van Cormantin, Isaäcq en Claudina Rapenburg omtrent de Langebrug; Vrouwenkerkhof (Vrouwekerk); Rapenburg omtrent de Vliet (Steeschuur omtrent de Vliet); Rapenburg 70 (Universiteit) 8 9 10 11

Het Nederlandse fort in Cormantijn, Ghana

Susanna van Cormantin was een voormalige slavin. Zij werd in 1768 op vijftigjarige leeftijd gedoopt in de Vrouwekerk. Johanna Baldina Temming en haar zoon Henri Zachary Couderc traden op als getuigen. Henri vertegenwoordigde zijn vader Etienne Couderc, destijds raadslid van het bestuur in Suriname.

Susanna was geboren in West-Afrika, gezien haar achternaam waarschijnlijk in

het huidige Ghana. Ze was hoogstwaarschijnlijk een slavin geweest van de familie Couderc. Uit Susanna's testament blijkt dat zij na haar doop bij Johanna Baldina woonde, op het Rapenburg.¹⁸

Johanna Baldina werd in 1726 in Paramaribo geboren als dochter van Hendrik Temming, de toenmalige gouverneur van Suriname, en Charlotte van der Lith, die vooral bekend werd door haar drie achtereenvolgende huwelijken met gouverneurs van Suriname, gevolgd door twee huwelijken met Waalse predikanten. Temming overleed vlak na Johanna's geboorte en liet zijn plantage Berg en Dal aan haar na. Johanna vertrok naar Nederland en woonde vanaf 1742 in Den Haag, waar ze in 1745 in het huwelijk trad met koopman Etienne Couderc. Het echtpaar vertrok naar Suriname, waar planter Etienne lid van de Raad van Politie en Criminele Justitie werd. Ze kregen meerdere kinderen. De oudste, Henri Zachary, vertrok in 1767 op 21-jarige leeftijd, vergezeld door zijn moeder, naar Leiden om rechten te studeren.¹⁹

De Coudercs woonden een tijd op de 'Steeschuur omtrent de Vliet', waarna zij verhuisden naar het

‘Rapenburgh omtrent de Langebrugge’.²⁰ Het huishouden bestond behalve de ‘vrije vrouw’ Susanna uit de ‘mulattenjongen’ Isaäcq en het ‘negermeisje’ Claudina. In 1770 liet Johanna een testament opstellen waarin zij Isaäcq, die inmiddels timmerman was geworden, na haar dood ‘de schat der vrijheid’ schenkt, mits hij in dienst zou blijven bij haar man Etienne. Claudina zou, met eventuele kinderen, bezit worden van Henri Zachary. Slavernij op eigen bodem was in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreden en een in 1776 uitgevaardigd plakkaat stelde er strikte voorwaarden aan: een slaaf of slavin uit de Cariben die langer dan een half jaar in Nederland verbleef werd in principe vrij. Johanna verhuisde later naar Amsterdam, waar zij in 1774 overleed. Zoals in het testament was vastgelegd werd Isaäcq vrijverklaard. Het is onbekend wat er met de anderen in het Leidse huishouden is gebeurd.²¹

‘Neger wenschte geplaatst te zyn’ Groen hazengracht 11

In de *Amsterdamsche Courant* van 31 januari 1792 staat een advertentie met de volgende tekst: ‘Een Neger, Engelsch en Hollandsch spreekende, en eenigzints de Fransche Taal verstaande, die eenigen tyd gediend heeft, en in staat is om te Scheeren en te Kappen, wenschte wel by een Heer of Dame als KNECHT, tegen het begin van de maand Mey, geplaatst te zyn. Address by KUNTZ, Kok en Tafelhouder, op de Groen-Haazengracht, te Leiden.’ Over de identiteit van de knecht is niets bekend. ‘Kuntz’, waar geïnteresseerden zijn gegevens op konden vragen, zou Carel Kuntz kunnen zijn, die in de jaren negentig van de achttiende eeuw ‘Burger en Inwoonder der Stad Leyden’ was.²²

Een Neger, Engelsch en Hollandsch spreekende, en eenigzints de Fransche Taal verstaande, die eenigen tyd gediend heeft, en in staat is om te Scheeren en te Kappen, wenschte wel by een Heer of Dame als KNECHT, tegen het begin van de maand Mey, geplaatst te zyn. Address by KUNTZ, Kok en Tafelhouder, op de Groen-Haazengracht, te Leiden.

De advertentie in de
Amsterdamsche Courant

Huis ter Wegen voordat het werd afgebroken

Buitenplaats Berbice in
Voorschoten

Eduard Gustaaf Boode en Catharina Bourda Wasbeeklaan/Warmonderweg, Sassenheim (Huis ter Wegen) 64

Eduard Gustaaf Boode (1774-1837) was de zoon van Johan Frederik Boode, een rijke plantagehouder in de Nederlandse kolonie Essequibo-Demerary. Hij erfde verschillende waardevolle plantages van zijn vader. Eduard studeerde in Leiden, samen met zijn drie broers die na hun studie naar Amsterdam verhuisden. Zelf bracht Eduard de winters ook door in Amsterdam. Tijdens de zomer verbleef hij echter op zijn buitenplaats, Huis ter Wegen in Sassenheim, waar ook lakenhandelaar en plantage-eigenaar Jan Nicolaas van Eys had gewoond (zie: *Familie Van Eys*).²³

Boode is twee keer getrouwd geweest, in 1796 met Anna Maria Rosenboom en na haar overlijden in 1799 met Catharina Bourda uit Demerary. Opmerkelijk aan Catharina is dat zij de dochter was van Joseph Bourda en de ‘vrije vrouw’ Polly. Catharina was dus van Afro-Europese afkomst. Met Eduard Gustaaf Boode liep het niet goed af. Mede door mislukte speculatieve investeringen en een luxe levensstijl raakte hij zijn vermogen kwijt. In 1812 vertrok hij naar Engeland. Zijn bezittingen werden onteigend, en Huis ter Wegen werd in 1883 afgebroken. Het terrein werd landbouwgrond.²⁴

Hendrik Staal en Catharina Kip Leidseweg 221, Voorschoten (Huize Berbice) 65

Op vijftientwintigjarige leeftijd werkte Hendrik Staal (1782-1824) als jurist in Nieuw-Amsterdam, de hoofdstad van de Nederlandse plantagekolonie Berbice, gelegen ten westen van Suriname. Hij regelde in 1807 voor de toen zeventienjarige Catharina Christina Kip (1789-1850) het testament van haar overleden man, advocaat Jan Paradijs. Het contact tussen de twee was kennelijk zo goed dat zij enige tijd later trouwden. Tien jaar later overleed (schoon)moeder Kip en liet

het echtpaar de katoenplantage Caap Batavia na, in de westelijk van Berbice gelegen kolonie Essequibo, die net als Berbice inmiddels Brits bezit waren. Staal bewoog zich in zijn laatste jaren in de hoge kringen van grote plantage-eigenaren en bestuurders. Vermoedelijk om gezondheidsredenen keerde hij met zijn echtgenote in 1819 terug naar Nederland. Zijn zwager Isaac Leonardus Kip nam het beheer van de plantage inclusief de achtergebleven slaven over. In Nederland kocht het kennelijk zeer welgestelde echtpaar Staal-Kip de Hofstede Allermansgeest nabij Voorschoten, ooit in het bezit van de beroemde raadspensionaris Johan de Witt. Zij gaven de buitenplaats de naam Berbice.²⁵

Moriaansteeg Moriaansteeg 12

Aan de noordoostkant van de Hooglandse Kerk loopt de Moriaansteeg. Deze naam verwijst naar iemand met een donkere huidskleur. Gelegenheden waar exotische producten zoals koffie en tabak of apothekerswaren werden verkocht, gebruikten vaak een afbeelding van een 'Moriaan' als uithangbord. Dit zou de naam van de Moriaansteeg, die voor het eerste in 1862 opduikt, kunnen verklaren. Het zou kunnen verwijzen naar bijvoorbeeld een koffiebranderij, apotheek of tabakswinkel. Tot 1903 was er overigens nóg een Moriaansteeg, de huidige Sint Ursulasteeg die tussen de Haarlemmerstraat en de Caeciliastraat loopt. De huidige Moriaansteeg werd ook wel de Kerksteeg, Hooglandse Kerkstraat of Wintersteeg genoemd.²⁶ Overigens zijn in vele oude steden in Nederland en elders in Europa zogenaamde 'gapers' te vinden, mannenhoofden met opengesperde mond. Vrijwel altijd zijn dat Arabisch ogende 'Morianen'; een verband met de Afrikaanse slavenhandel en Caribische slavernij is niet aannemelijk. In Leiden zijn zulke gapers te vinden bij de drogisterijen Boerhaave (Haarlemmerstraat), Bik (Doezastraat) en ook bij het huidige restaurant De Gapende Eter (Rapenburg).

De Moriaansteeg

De gaper van drogisterij
Boerhaave aan de
Haarlemmerstraat

De gaper van drogisterij
Bik & Bik aan de Doezastraat

De gaper van restaurant
De Gapende Eter aan het
Rapenburg

In de bogd van Genee Pieterskerkhof 13

Op de deur van Pieterskerkhof 9 staat 'In de bogd van Genee'. Dit is een verwijzing naar de oude naam van de noordoostzijde van het Pieterskerkhof. In de zeventiende eeuw was dit een straatnaam die in verschillende Nederlandse plaatsen voorkwam. De naam verwijst naar de Golf van Guinee waar de Nederlanders destijds in goud, ivoor en slaven handelden.²⁷

Huis 'In de bogd van Genee'

Gouverneur Mauricius in 1741
op een schilderij van Cornelis
Troost

Bestuurders en ondernemers

Rapenburg 70 (Universiteit); Hoge Rijndijk, Zoeterwoude (kasteel Zwieteren); Hogewaardse-polder, Koudekerk aan den Rijn (kasteel Klein-Poelgeest); Hooglandse Kerkgracht 17

4 66 67 14

Leiden was op verschillende manieren bestuurlijk en bedrijfsmatig betrokken bij het Atlantisch gebied, en daarmee ook bij slavenhandel en slavernij. Via de Kamer Amsterdam was Leiden vertegenwoordigd in het bestuur van de West-Indische Compagnie, mede om de eigen textielbelangen te behartigen. Bij de oprichting van de eerste wic in 1621, werd de stad vertegenwoordigd door niemand minder dan de rector magnificus van de Leidse universiteit, de medicus en botanist Dr. Aelius Everardus Vorstius. Hij werd terzijde gestaan door de schepen (wethouder) Gillis Panhuijzen en de bestuurder en geleerde Johannes de Laet (zie: *Johannes de Laet*). Vanaf de oprichting van de tweede wic, in 1674, was Leiden steeds door een persoon vertegenwoordigd, gewoonlijk een (oud-)burgemeester of schepen. Voor de duidelijkheid: tot de core business van de wic behoorde de slavenhandel en de exploitatie van de koloniën in de Nieuwe Wereld, met hun totale afhankelijkheid van Afrikaanse slaven.²⁸

Deze betrokkenheid van hoge Leidse bestuurders zien wij overigens ook in later tijden, en ook in persoonlijke belangen. Zo erfde de latere burgemeester van Leiden, Paulus du Rieu (1843-1851), als kind aandelen van zijn vader in Surinaamse plantages.²⁹

Ook de universiteit heeft een rol van betekenis gespeeld in de koloniën. Behalve medici leverde het academici af die actief werden in het koloniaal bestuur. Zo had Jan Jacob Mauricius, de gouverneur van Suriname, in Leiden gestudeerd. Zijn poging om vrede te stichten met de marrons mislukte en zijn

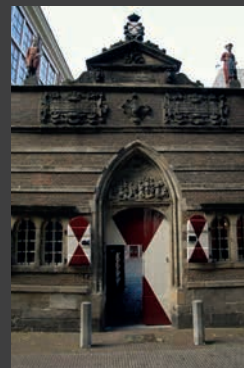
verzoenende houding kwam hem op veel kritiek van de planters te staan. De Leidse alumnus Johannes Lichtenberg kreeg tijdens zijn gouverneurschap in Suriname de opdracht het rechtssysteem in te richten. Het werd een rechtssysteem waarin slaven vrijwel geen rechten hadden. Ook andere Leidse alumni waren in het bestuur overzee werkzaam. Joan Hubert van Meel en Joan Cornelis van der Hoop werden na hun studie secretaris van de Sociëteit van Suriname. Het is niet verbazingwekkend dat veel koloniale bestuurders in Leiden hadden gestudeerd, de universiteit was een van de meest aanzienlijke wetenschappelijke instellingen van de Nederlandse Republiek. Het is een open vraag in hoeverre de Leidse opleiding heeft bijgedragen aan de politieke en ethische keuzes die zij overzee hebben gemaakt.

De economische banden met Afrika en daarmee met het slavernijsysteem gaan ver terug. Al voor de oprichting van de wic in 1621 waren Leidenaren betrokken bij de handel op Afrika. Met de oprichting ervan werd Leids laken een niet weg te denken ruilmiddel. Mede om textielorders geplaatst te krijgen had het stadsbestuur al vroeg een zetel bedongen in de Kamer Amsterdam van de wic. Hoewel sommige Leidse ondernemers ook investeerden in Caribische plantages, wil het niet zeggen dat zij direct betrokken waren bij het beheer ervan. Het laat echter wel zien dat zij geen scrupules hadden om geld te verdienen aan de slavernij. Er waren ook Leidenaren die eigen plantages in Suriname exploiteerden, zoals de broers Nicolaas en Mattheus Freher. Zij bezaten onder andere Nijd en Spijt, een plantage die aanvankelijk Leijden heette.

Sommige plantage-eigenaren bezaten riante buitenhuizen in de buurt van Leiden, zoals de Amsterdamse regent en bewindhebber van de wic Cornelis Bicker

Kasteel Zwieten in
Zoeterwoude

Het weeshuis aan de
Hooglandse Kerkgracht

(1592-1654). In 1632 kocht hij kasteel Zwieten in Zoeterwoude. Kapitein Roos, die zich onderscheidde zich in de Spaanse Successieoorlog (1701-1713), woonde in kasteel Klein-Poelgeest. Een kaart uit circa 1700 van de naast Suriname gelegen kolonie Berbice laat zien dat kapitein Roos samen met de Leidse lakenhandelaar Daniël van Eys eigenaar was van twee plantages. Overigens belandden ook sommige piepjonge Leidse wezen in de op slavernij gebaseerde Nederlandse koloniën. In het archief van het Heilige Geestweeshuis (Hooglandse Kerkgracht 17) zijn diverse stukken te vinden uit de periode 1740-1790 over jongens die in dienst van de wic traden. Uitzending naar de West was soms een straf voor slecht gedrag – die kant op te moeten gaan gold als nog zwaarder dan naar ‘de Oost’. Een jongen die op de kust van West-Afrika werd gestationeerd schreef in 1772 aan de regenten van het weeshuis ‘dat ik hier op deze custen [...] alle dagen de dood voor oogen ziet’. Een ander schreef in 1792 vol berouw over de ‘onbezonne drift mijner jonkheyt’ die ertoe had geleid dat hij naar Curaçao was gestuurd, een zware straf ‘want hier is het voor geen mensch bijna om te leeven’.³⁰ Deze jongens zullen het ongetwijfeld heel zwaar hebben gehad; maar slaven waren zij niet...

Daniël van der Meulen Rapenburg 19 ⑤

Op Rapenburg 19 woonde van 1591 tot 1600 de koopman Daniël van der Meulen (1554-1600). Deze geboren Antwerpenaar handelde met steden aan de Middellandse Zee en was op zoek naar een noordwestelijke route naar China en Zuidoost Azië. Samen met Laurens Bicker, Elias Trip en Claes van Adrichem speelde Van der Meulen ook een belangrijke rol in de uitbreiding van de Nederlandse handel op West-Afrika. In slaven werd toen nog niet gehandeld. Met zijn broer Andries en anderen zou Daniël van der Meulen aan het eind van de zestiende eeuw pogingen doen om een kartel van ondernemingen te vormen om de handel op

Afrika te coördineren. Hoewel dit project mislukte, kan het worden gezien als een voorloper van de latere West-Indische Compagnie.³¹ De uitvoerige brieven-collectie van Van der Meulen is een unieke en nog nauwelijks bestudeerde bron voor onderzoek naar de Nederlandse handel op West-Afrika in de beginjaren van de Republiek (zie: *Erfgoed Leiden en Omstreken*).

Pieter van der Does Ruigekade, Leiderdorp (Huis ter Does); Rapenburg 4-10 (Prinsenhof)

68 16

Pieter van der Does (1562-1599) was een geboren Leidenaar en woonde in Huis ter Does, een kasteel uit de dertiende eeuw op zo'n

Het Huis ter Does bij Leiderdorp

drie kilometer van het centrum van Leiden. Van het kasteel, dat vanaf 1740 niet meer onderhouden werd, resten nu alleen nog de gracht en de tuilmuren. Ook verbleef Van der Does een tijd in het Prinsenhof aan het Rapenburg (zie: *Prinsenhof*). Tijdens de Opstand tegen Spanje gaf hij bevel aan een vloot van 73 schepen. Tevergeefs wierp deze een zeeblokkade op voor de Spaans-Portugese kust. Na deze nederlaag voer hij samen met Laurens Bicker en Cornelis van Heemskerck door naar de Spaanse Canarische Eilanden, in de hoop deze te veroveren. Het lukte hem Las Palmas in te pikken, maar slechts voor enkele dagen. Daarop voer hij door naar het Portugese plantage-eiland Sao Tomé, dat hij kortstondig veroverde en waar hij overleed in 1599. In 1641 kwam Sao Tomé nogmaals in Nederlandse handen, dit keer voor zeven jaar. Het eiland veranderde van een plantagekolonie in een tussenstation voor de Afrikaanse slavenhandel.³²

Een zeventiende-eeuwse kaart van Sao Tomé

Het Prinsenhof

Prinsenhof Rapenburg 4-10 16

Aan het begin van het Rapenburg, tussen de Breestraat en de Langebrug, werd in 1441 een klooster gesticht. Nadat de universiteit hier van 1575 tot 1577 was gehuisvest, besloot het stadsbestuur er het Prinsenhof te vestigen, een logement voor de Oranjes en ander hoog bezoek. Het Prinsenhof heeft een kleine eeuw bestaan. In 1667 werd het in opdracht van een minder koningsgezind stadsbestuur afgebroken.³³ In het Prinsenhof verbleven belangrijke gasten, onder wie een aantal die een rol speelde bij de Nederlandse koloniën in het Caribisch gebied, zoals Prins Maurits (1567-1625). Hij was als stadhouder nauw betrokken

Prins Maurits

bij de expedities naar Brazilië en Afrika en bij de oprichting van de wic. Ook zijn halfbroer en opvolger Frederik Hendrik (1584-1647) had belangen bij de wic. Onder zijn leiding raakte Nederland door het innemen

van Brazilië en de Antillen direct betrokken bij de slavenhandel. Frederik Hendrik werd opgevolgd door Willem II (1626-1650), onder wiens bewind Nederland weliswaar Brazilië begon te verliezen, maar Curaçao werd ingenomen, wat hem naamgever van Willemstad maakte. Zijn zoon Willem III (1650-1702) had minder invloed op de wic. Ook lukte het hem niet om het Nederlandse grondgebied in de Cariben uit te breiden. Desalniettemin verdiende hij, net als zijn voorgangers, veel geld aan de compagnie.³⁴

De stadhouders waren tevens q.q. medebestuurders van de West-Indische Compagnie en ook de eerste koningen verwachtten veel van de Caribische kolonies, waar slavernij het leven nog volop beheerste. Met koning Willem III veranderde dat, en kwam er officieel een einde aan de slavernij. Hoewel zijn betrokkenheid bij de beëindiging te verwaarlozen was, bekrachtigde hij met zijn ondertekening de wet op de afschaffing van de Caribische slavernij per 1 juli 1863.³⁵

Frederik Hendrik

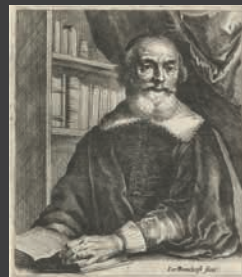

Willem II

Willem III

Het voormalige kasteel Abtspoel in Oegstgeest

Johannes de Laet

Jacob van Broeckhoven Kwaaklaan, Oegstgeest (kasteel Abtspoel); Breestraat 31; Rapenburg 69; Brouckhovenshof 69 17 18 19

Jacob van Broeckhoven (1577-1642) was acht keer burgemeester van Leiden; een functie die destijds bij toerbeurten werd vervuld. Net als zijn medeburgemeesters Jehan Panhuysen en Willem van Moerbergen vertegenwoordigde hij zijn stad in het bestuur van de wic, en beleegde er ook in. Dit was riskant, want de wic boekte zelden goede resultaten. Toch had hij veel verdiend; bij zijn overlijden liet hij een vermogen van 250.000 gulden na. Ook bezat hij Abtspoel in Oegstgeest, een kasteel dat in 1863 werd afgebroken. Verder woonde hij op Breestraat 31 en Rapenburg 69.³⁶

Van Broeckhoven was een streng gelovig man, werkte samen met predikant Festus Hommius (zie: *Festus Hommius*), en gaf veel van zijn fortuin weg. In 1640 stichtte hij het Brouckhovenshof, waar hulpbehoevenden konden wonen.³⁷ Toch weerhielden zijn geloofsovertuiging en Hommius' kritische opvattingen over de slavernij hem er blijkbaar niet van om mee te werken aan de slavenhandel.

Johannes de Laet Rapenburg 29-31; Rapenburg 70 (Universiteit) 20 4

Johannes de Laet (1581-1649) was in 1621 betrokken bij de oprichting van de wic, nam namens Leiden zitting in het bestuur, en werd er tevens de eerste historicus van. Op vierjarige leeftijd was hij met zijn ouders van Antwerpen naar Leiden gevlucht, waar hij tussen 1597 en 1602 aan de universiteit studeerde. Hij verzamelde al snel informatie over de Cariben.³⁸

Dat Leiden een plek in het bestuur van de wic had, dankte de stad aan een investering bij de oprichting. Het gaf de stad een bevoorrechte positie bij de levering van textiel voor de handel op Afrika. De Laet was als wic-bestuurder een van de pioniers in de ontwikkeling van de kolonie Nieuw-Nederland in

Noord-Amerika. Een eiland tegenover Fort Orange, nu Albany, New York, werd naar hem vernoemd: De Laets Eylandt. De Laet woonde van 1610 tot 1649 op het Rapenburg 29-31. In 1665 werd het pand gedeeltelijk gesloopt. De kelders, muren en dakpannen bleven bewaard. Daaromheen zijn twee nieuwe panden gebouwd. De Laet publiceerde verschillende boeken, waaronder het belangrijke werk *Nieuwe Wereldt ofte Beschrijvinge van West-Indiën* (1625). Als historicus van de wic schreef hij het *Historie ofte laerlyck Verhael van de Verrichtingen der Geotroyeerde West-Indische Compagnie*. Dit werk werd in 1644 in Leiden gepubliceerd. Samen met Georg Markgraf en Willem Piso publiceerde hij over Nederlands-Brazilië de *Historia Naturalis Brasiliae* (zie: *Naturalis*).³⁹

Cornelis Jansz Witsen Rapenburg 70 (Universiteit) 4

Bij de havenstad Takoradi in het huidige Ghana lag in de zeventiende eeuw Fort Witsen, ook wel Fort Tacaray genoemd. Naast Nederland hadden ook Portugal, Pruisen, Denemarken en Engeland aan deze Goudkust in de zeventiende eeuw handelsposten gevestigd.⁴⁰ Behalve goud kocht Nederland hier ivoor en slaven.⁴¹ Fort Witsen werd vernoemd naar Cornelis Janszoon Witsen (1605-1669). Hij was behalve bewindhebber van de wic Amsterdams schepen, burgemeester en hoofdschout, en een gedeputeerde in de Staten-Generaal. Witsen had rechten gestudeerd in Leiden, en promoveerde er in 1627. Fort Witsen werd gebouwd in 1656. In 1664 kwam het in Engelse handen terecht, maar niet voor lang. In 1665 blies admiraal Michiel de Ruyter het fort op. In 1675 werd het opnieuw opgebouwd,

Cornelis Witsen viert de Vrede van Münster in 1648

Fort Witsen in Ghana

Het toenmalige Collège Wallon aan de Doelengracht

De titelpagina van Van Focquenbrochs *Afrikaanse Thalia* >

waarna het in 1684 weer werd verlaten. Het verviel tot een ruïne, totdat eind achttiende eeuw de wic er weer gebruik van maakte.⁴² Cornelis Witsen is een voorvader van de kunstenaar Willem Witsen (1860-1923; zie: *Universiteitsbibliotheek*).

Willem van Focquenbroch Groenhazengracht/Doelengracht (Collège Wallon) 42

De toneelschrijver en dichter Willem Godschalk van Focquenbroch (1640-1670) werd geboren in Amsterdam, maar verhuisde in 1658 naar Leiden om theologie te studeren. Hij woonde in het Collège Wallon, een Franstalig seminarie. In juli 1668 vertrok hij vanaf Texel naar Elmina om daar als fiscaal, een soort officier van justitie, voor de wic te werken.⁴³ Zijn taak bestond eruit smokkelschepen uit Engeland en Zeeland die handel wilden drijven in dit gebied aan te houden. Daarmee voorkwam hij dat de monopoliepositie van de wic, met de handel in goud, ivoor en slaven, werd ondermijnd.⁴⁴ Van Focquenbroch schreef over zijn werk en de plaatselijke inwoners in het rijmende epistel *Afrikaanse Thalia*.

Hieruit weten we dat hij een aantal zwarte bedienden had, waar hij positief over sprak, getuige ook de volgende beschrijving: 'Alleen heb ick mijn meeste vermaeck in een kleyne Swarte Jongen die ick heb, die van seer grooten Huyse, en van seer treffelijcke luyden is; want ick verklaer u, dat ick noyt Schoonder; noch Heroïquer, wesen gesien heb.' Lang heeft Van Focquenbrochs Afrikaanse carrière niet geduurd. Twee jaar na aankomst werd hij ziek. Hij overleed in 1670. Zijn verzen, die populair waren in de zeventiende en het begin van de achttiende

eeuw raakten vergeten, tot ze een eeuw later werden herontdekt door Multatuli.⁴⁵

Familie Van Eys Oude Singel 118; Hogewaardse-polder, Koudekerk aan den Rijn (kasteel Klein-Poelgeest); Wasbeeklaan/Warmonderweg, Sassenheim (Huis ter Wegen) 24 67 64

Aan de Oude Singel 118 woonde vanaf 1708 laken-ondernemer en plantage-eigenaar Daniël van Eys (1688-1739). Daniël en zijn broers hadden fortuin gemaakt in de lakenhandel in Leiden. Samen met kapitein Dirk Roos was hij eigenaar van twee plantages

in Berbice, genaamd Klyn Poelgeest en Magdalena, zoals een kaart uit 1700 laat zien. Klyn Poelgeest was vernoemd naar Dirks kasteel in Koudekerk aan de Rijn, Magdalena naar de moeder en dochter van Daniël. Daniëls broers, Jan Nicolaas (1691-1758) en Isaac van Eys, waren ook actief in de textielhandel. Jan Nicolaas, in 1714 getrouwd met Abigaël van Veen (1688-1731), bezat plantages direct naast die van Daniël: Abigaël, vernoemd naar zijn vrouw, en Groot Poelgeest.⁴⁶

Na het overlijden van Abigaël hertrouwde Daniël met Maria Catharina Baelde (1700-1776). Het echtpaar woonde lang aan de Herengracht in Amsterdam, maar in november 1752 kochten zij voor 13.800 gulden de buitenplaats Huis ter Wegen in Sassenheim, waar later Eduard Gustaaf Boode en Catharina Bourda zouden gaan wonen (zie: *Eduard Gustaaf Boode en Catharina Bourda*). Huis ter Wegen werd in 1770 afgebroken en vervangen door een nieuw gebouw, dat ruim een eeuw later ook weer afgebroken zou worden.⁴⁷ Het complete archief van de Compagnie Van Eys is te vinden in het Leidse stadsarchief (zie: *Erfgoed Leiden en Omstreken*).

De plantages van de familie Van Eys in Berbice

Parats raffinaderij aan de Langegracht

Voormalig kasteel Klein-Poelgeest in Koudekerk

Julien Parat Langegracht 59-65 23

In 1730 werd de Fransman Julien Parat ingeschreven als 'poorter' (burger) van de stad Leiden. Het jaar erop begon hij een kleine suikerraffinaderij in zijn huis op de Haarlemmerstraat (ter hoogte van de huidige nummers 58-60). Al snel breidde hij daar uit, en in 1732 bouwde hij een echte suikerraffinaderij aan de Langegracht. De bouwtekeningen zijn terug te vinden in het archief van Erfgoed Leiden. De suiker die hij raffineerde was afkomstig uit de Caribische koloniën en was dus geproduceerd door slaven. De geraffineerde suiker was een luxeproduct voor koopkrachtige Leidenaren. Parat slaagde er echter niet in de raffinaderij tot een economisch succes te maken. Kennelijk kon hij de concurrentie met het onbetwiste centrum van de Nederlandse suikerraffinaderijen, Amsterdam, niet aan. In 1733 werd zijn onderneming failliet verklaard.⁴⁸

Mattheus en Nicolaas Freher Nieuwstraat 20 (Hooglandse Kerk); Pieterskerkhof 1A (Pieterskerk) 23

Mattheus (1711-1778) en Nicolaas (1714-1782) Freher, beiden uit Leiden afkomstig, werden gedoopt in de Hooglandse Kerk en de Pieterskerk. De broers gingen al op jonge leeftijd naar Suriname, waar Mattheus belang had in de plantages Bel à Soir en Beekveld. Op 18 november 1744 kreeg Mattheus toestemming van de directeurs der Sociëteit van Suriname in Amsterdam om met Cornelis Lever 500 akkers, ongeveer 215 hectare, aan de Commewijne te ontwikkelen. In de eerste jaren leverde de plantage l'Union vooral koffie, suiker, cacao en dakpannen. Koopvaarder St. Croix Galeij vervoerde de producten van Lever & Freher van en naar Suriname. De gebroeders Freher, die naast hun plantages ook een eigen rederij bezaten, regelden ook zelf de af- en aanvoer van producten. Op 9 november 1749 werd de gezamenlijke plantage l'Union met opstallen

in twee gelijke parten verdeeld. Lever hernoemde zijn deel toepasselijk De Gescheurde Unie, en Mattheus Freher koos voor de naam Leijden, naar zijn geboortestad. Later zou Leijden worden omgedoopt tot Grand Plaisir en Nijd ten Spijt, dat werd verbasterd tot Nijd en Spijt. Omstreeks 1749 verhuisde Mattheus naar Amsterdam. In dat jaar machtigde hij zijn broer Nicolaas om zijn Surinaams bezit te beheren.⁴⁹ De Frehers bezaten ook de plantage Leijderdorp aan de Commewijne.⁵⁰

Nicolaas Houtcooper en Philipa Bachman Voordorp, Leiderdorp (Huis Voordorp) ⁷⁰

In Suriname was 'absenteïsme' een bekend verschijnsel. Zodra een planter voldoende geld had verdiend, stelde die een plaatsvervanger aan en ging terug naar Nederland. Ook in Leiden woonden zulke 'absente' eigenaren, het echtpaar Nicolaas Houtcooper en Philipa Bachman bijvoorbeeld. Na terugkeer uit Suriname trokken ze in het buitenhuis Voordorp, aan de Oude Rijn. In 1728 lieten zij een testament opmaken. Hun Surinaamse bezittingen vormden het belangrijkste deel van hun nalatenschap. In datzelfde jaar brak op hun plantage Houttuyn een slavenopstand uit. Een deel van de 'slavenmacht' slaagde erin te vluchten.⁵¹ Van het deftige Voordorp leeft alleen de naam nog voort, als straatnaam in Leiderdorp.

Jan David Cellier Oude Singel omtrent de Mare ²⁴

Jan David Cellier begon zijn carrière als koopman in Leiden. Door zijn huwelijk met Esther Cornelia de Rayneval (zie: *Familie de Rayneval en Coridon*) in 1735 kwam hij in het bezit van de plantages Schoonoord en Constantia in Suriname. Met hun twee zoons woonde het echtpaar Cellier aan de 'Oude Singel omtrent de Maare'. Toen zijn vrouw in 1747 overleed, vertrok Cellier naar Suriname, waar hij lid werd van

Huis Voordorp in Leiderdorp

Susanna Margaretha van
Hoogenhouck, afgebeeld rond
1753 door Jan Gerardsz. Palthe

Ambrosius Tulleken, afgebeeld
in 1753 door Jan Gerardsz.
Palthe

Susanna Margaretha van Hoogenhouck en Ambrosius Tulleken Rapenburg; Nieuwstraat 20 (Hooglandse Kerk); Oude Singel 32 (Museum de Lakenhal) ^{25 3 26}

Burgemeestersdochter Susanna Margaretha van Hoogenhouck woonde aan het Rapenburg. Op 17 juni 1749 trouwde ze in de Hooglandse Kerk met Ambrosius Tulleken, die in Leiden woonde en na zijn studie enige tijd bestuurder was in Middelburg. Tulleken bezat ook plantages in Demerary, Rio Hajama en Schoonoord, en was oprichter van een investeringsfonds voor plantages. In 1784 overleed hij op Schoonoord.⁵³

Twee portretten van het echtpaar zijn te zien in de Lakenhal (zie: *Lakenhal*). De godin Diana die prominent naast Tulleken is afgebeeld, lijkt een belangrijk figuur voor het echtpaar. In 1779 werd op Curaçao, vanwege haar trouwe dienst, een slavin met diezelfde naam door Susanna Margaretha vrijgelaten.⁵⁴

Familie Van Vloten **Gerecht** 27

De familie Van Vloten, die een huis aan het Gerecht bezat, was een familie van plantagehouders in Berbice en Essequibo. Jan Martinus van Vloten (1760-1815) was schrijver en uitgever, maar ook handelaar en had belangen in maar liefst vijf suiker- en katoenplantages. In 1794 wordt hij vermeld als woonachtig in Berbice. Zijn broer Abraham van Vloten (1763-1830) bezat in die kolonie de plantages Philadelphia, De Herstelder, De Verwachting en De Hoop. Dirk Wernard van Vloten (1735-1801), een neef van de vader van Jan Martinus en Abraham, erfde delen van een aantal plantages in Berbice en richtte in 1770 met twee compagnons een investeringsfonds op, dat geld stak in de plantages La Fraternité, Nieuwe Hoop en Speculatie, de Eduard. In Essequibo had Dirk Wernard de zeer grote koffieplantage Nooytgedacht. Later zou het een suikerplantage worden en veranderde Nooytgedacht van eigenaar en van naam: Ellen. Op dat moment waren er 184 slaven werkzaam.⁵⁵

E.M. Berthon **Breestraat** 28

Elisabeth, of Esther, Marie Berthon werd in 1769 geboren in de kolonie Berbice. Toen zij bijna dertig jaar was, trouwde ze in Amsterdam met de Goudse Jacob Zeewoldt (1763-1802). Haar vader Elie François Berthon bezat een drietal plantages: Petite Bayonne, Dankbaarheid en vanaf 1779 Utile Paisible. Deze laatste erfde Elisabeth. Ze verkocht de plantage waarschijnlijk aan de rijke Ierse plantersfamilie Blair en 'repatrieerde' naar Nederland. Uiteindelijk zou ze aan de Breestraat gaan wonen, waar ze op 9 januari 1831 overleed.⁵⁶

Samuel Arnoldus Coerman **Nieuwe Rijn; Rapenburg 70 (Universiteit)** 29 4

In 1797 begon Samuel Coerman (1780-1821) uit Curaçao aan zijn studie rechten in Leiden. Hij woonde aan de Nieuwe Rijn. Samuel was de zoon van Florentia

Coerman-Ribbius en fiscaal (procureur-generaal) Hubertus Coerman, die tevens eigenaar was van plantage De Klip. Vrijwel direct na zijn vestiging in Curaçao kwam vader Coerman in conflict met de lokale elite, vooral over de wijze waarop de rechtspraak discrimineerde op basis van huidskleur. Hij vertrok in 1783 zonder zijn gezin naar Nederland. Hier bracht hij het uiteindelijk tot lid van het Comité tot de zaken van de Koloniën en Bezittingen op de kust van Guinea en Amerika, in 1795 opgericht als opvolger van de West-Indische Compagnie. Zijn problemen met de gevestigde orde hielden overigens niet op. Samen met zijn vrouw kreeg hij een geschil met de koloniale overheid, die volgens Coerman een deel van hun plantagegrond zonder toestemming in gebruik had genomen om er een militair fort op te bouwen. Samuel volgde zijn vader naar Nederland. Na zijn studie rechten keerde hij niet terug naar Curaçao, maar werd griffier in Leiden en overleed aldaar in 1821.⁵⁷

Prins Hendrik de Zeevaarder **Noordeinde 2A (Kweekschool voor Zeevaart)** 30

Aan het Noordeinde bevindt zich de voormalige Kweekschool voor Zeevaart, waar tussen 1855 en 1914 'straatjongens' van lage komaf werden opgeleid voor de Koninklijke Marine. Prins Hendrik de Zeevaarder (1820-1879), de derde zoon van koning Willem II, werd benoemd tot erevoorzitter. Hij dankte zijn bijnaam aan zijn lange loopbaan bij de Koninklijke Marine. Zijn naam en beeltenis zijn te zien aan de westkant van het gebouw. In 1835 maakte hij als eerste Oranje de

De voorgevel van de Kweekschool voor Zeevaart met buste van prins Hendrik de Zeevaarder

Een tekening die Hendrik maakte tijdens zijn bezoek aan Curaçao in 1835

reis naar de Nederlandse koloniën in het Caribisch gebied. Hoewel zijn Surinaamse gastheren ongetwijfeld de donkerste kanten van het land voor hem verborgen probeerden te houden, heeft hij vast tijdens een boottocht over de Suriname- en Commewijnerivieren, waaraan veel plantages grensden, slaven aan het werk gezien. Later zou hij slavernij afwijzen. Het is niet bekend of hij er als vijftienjarige al negatief tegenover stond, al dan niet onder invloed van zijn ervaringen in de Cariben.⁵⁸

Christiaan Johannes Hering Rapenburg 28 (Rijksmuseum van Oudheden) 31

Christiaan Johannes Hering (1829-1907) werd geboren in Paramaribo en werkte vanaf zijn zeventiende op verschillende plantages in allerlei functies, van élève-sucrier tot directeur en eigenaar. Ook was hij ambtenaar en wetenschapper. Hij heeft verschillende boeken geschreven, onder andere over suiker en andere gewassen die op plantages werden verbouwd. Daarnaast hield Hering zich bezig met het vastleggen van de Surinaamse cultuur. In de collectie van Museum Volkenkunde (zie: *Museum Volkenkunde*) bevindt zich een map met rotstekeningen, die hij in 1882 gemaakt heeft en naar het Rijksmuseum van Oudheden heeft gestuurd. Ook deed hij in 1899 als eerste onderzoek naar inheemse 'oudheden' van Suriname, en stuurde een aantal van zijn vondsten, bijlen en aardewerk, wederom naar het Rijksmuseum van Oudheden. Hij prees daarbij de zeldzaamheid. De voorwerpen waren moeilijk te bemachtigen vanwege de magische krachten die eraan werden toegeschreven.⁵⁹

De Kweekschool in 1906

De oprichting van de Leidse universiteit in 1575

Universiteit en intellectuelen

Rapenburg 70 (Universiteit); Reuvenplaats 2 (KITLV) 4 32

Wie op het internet zoekt naar het verband tussen slavernij en Amerikaanse topuniversiteiten als Harvard en Yale komt vrijwel direct uit bij vermeldingen van het belang dat deze instellingen ooit hadden bij de slavernij. Steeds meer Amerikaanse universiteiten herontdekken deze duistere kant van hun geschiedenis en maken gebaren van spijt en verzoening. Uit recent onderzoek blijkt dat ook eerbiedwaardige Britse universiteiten zoals die van Oxford, zij het indirect, delen in deze geschiedenis. Wie daarentegen in een zoekopdracht de Leidse universiteit koppelt aan slavernij vindt alleen maar verwijzingen naar hedendaags onderwijs en onderzoek. Er zijn, voor zover wij weten, geen aanwijzingen dat de Leidse universiteit in directe zin profiteerde van de Atlantische slavenhandel en slavernij. Omgekeerd heeft slechts een enkele geleerde van de vele generaties academici zich ooit krachtig tegen deze praktijken uitgesproken.

De Leidse universiteit, gesticht in 1575, heeft de stad eeuwenlang een bijzonder karakter gegeven. De universiteit trok professoren en studenten uit binnen- en buitenland en droeg vanzelfsprekend bij aan het culturele en intellectuele klimaat van de stad. Dat was eeuwen geleden al zo, en vandaag is het niet anders. Je zou verwachten dat een stad met een bovengemiddeld aantal intellectuelen ook een traditie van kritische reflectie zou ontwikkelen, zeker als het gaat om slavenhandel, slavernij en het daarmee verbonden racistische superioriteitsgevoel. Dat was echter nauwelijks het geval, althans, tot omstreeks 1800. In de voorgaande eeuwen was Leiden bepaald geen centrum of vrijplaats voor denkers waar alle mensen gelijk werden geacht en waar kolonialisme, racisme, slavenhandel en slavernij werden afgewezen. De Leidse elites waren in die tijd niet anders dan de elites in de rest van Nederland; er werden nauwelijks vraagtekens geplaatst bij zaken die vandaag als verwerpelijk gelden. In die zin is het wellicht beschamend, maar bepaald niet verwonderlijk dat, zoals eerder vermeld, de Leidse rector magnificus Aelius Everardus Vorstius, een medicus en botanist met enorme internationale ervaring en gezag, in 1621 ook bewindhebber van de wic werd. Natuurlijk, die compagnie was een oorlogsinstrument tegen de Spanjaarden, maar evengoed cruciaal voor de ontwikkeling van de Nederlandse slavenhandel en slavernij. In die zin is er weinig reden voor trots op het intellectuele leiderschap van dit zelfbenoemde bolwerk van vrijheid.

Tegenwoordig is er binnen de Leidse universiteit, vooral bij het Instituut voor Geschiedenis, in het gebouw 'Huizinga', veel aandacht voor onderzoek naar en onderwijs over het Nederlandse slavernijverleden, mede dankzij de rijke collecties van de universiteit en van het KITLV, die worden besproken in het laatste hoofdstuk van deze gids.

Het Academiegebouw in 1614

Het Academiegebouw nu

Academiegebouw Rapenburg 73 ③

Het Academiegebouw is het oudste gebouw van de Universiteit Leiden. Het werd in 1516 gewijd als kapel voor een aan het Rapenburg gevestigd klooster. Na het Leidens ontzet in 1574, toen de Spanjaarden de stad aan de Hollandse opstandelingen verloren, werd het klooster onteigend en kort erna overgedragen aan de Leidse universiteit. Die was in 1575 opgericht, een geschenk van Willem van Oranje als beloning voor het verzet tegen Spanje. Hoewel de universiteit in de volgende eeuwen steeds groter werd, is het Academiegebouw het symbolische centrum gebleven. In het Academiegebouw gaven vele professoren les die op een of andere manier bij het onderwerp van slavernij betrokken waren. Een aantal van hen wordt hier besproken.

Hoogleraar theologie Festus Hommius (1655-1674) sprak zich onomwonden uit tegen de slavernij. Eigenlijk was hij vooral een buitenstaander, een predikant in Leiden die zich mengde in debatten tussen Leidse professoren. Pas in de negentiende eeuw volgden er meer Leidse geleerden, maar zij bleven uitzonderingen. Een van de belangrijkste juristen van de Leidse universiteit ooit, Hugo de Groot, rechtvaardigde de slavenhandel en het gebruik van Afrikaanse slaven, onder meer in zijn wereldberoemde verhandeling *De iure belli ac pacis* (1625), over het internationaal recht in tijden van oorlog en vrijheid. In algemene zin is de Leidse universiteit van de late zestiende tot ver in de negentiende eeuw bepaald geen centrum geweest van kritische bezinning op de (im)moraliteit van dit onderwerp. De Leidse universiteit trok ook toen al studenten uit de hele wereld, inclusief de koloniën. Al in de achttiende eeuw verdiepten studenten uit de Nederlandse en Britse Cariben zich in geneeskunde en rechten – studies waarmee zij hun carrières in de koloniën een mooie impuls konden geven, of die een opstapje waren naar een loopbaan in Europa.

De universiteit schreef in de achttiende eeuw 64 studenten en promovendi afkomstig uit Suriname in, in de negentiende eeuw 100. Het aantal Antilliaanse studenten lag een stuk lager.⁶⁰

Festus Hommius Breestraat (Wanthuis en Wolhuis); Rapenburg 70 (Universiteit) 34 4

De gereformeerde theoloog en hoogleraar Festus Hommius (1576-1642) kwam oorspronkelijk uit Friesland, maar verhuisde in 1596 als student naar Leiden. Vanaf 1602 publiceerde hij meerdere vertalingen en bewerkingen van de Heidelbergse catechismus, waarin hij elke vorm van slavernij als 'mensendievery' veroordeelde. Het was zijn overtuiging dat gereformeerden tegen slavernij moesten zijn, omdat dit inging tegen de natuurlijke vrijheid van de mens. Overigens zagen protestante Nederlanders slavernij aanvankelijk nog als iets katholieks, omdat er in slaven werd gehandeld door Portugal en Spanje, de vijanden van de protestantse Republiek. Toen de Republiek der Verenigde Nederlanden zelf begon te handelen in Afrikanen werden alle bedenkingen snel terzijde geworpen.⁶¹

Festus Hommius

Hugo de Groot Hooglandse Kerkgracht 31-33; Rapenburg 33; Rapenburg 70 (Universiteit) 35 36 4

De rechtsgeleerde Hugo de Groot (1583-1645), of Grotius, zoals hij ook wel bekend staat, werd geboren in Delft maar studeerde vanaf zijn elfde aan de Leidse universiteit. Hoewel zijn familie een groot huis aan het Rapenburg bezat, verhuisde Grotius al snel naar de Hooglandse Kerkgracht.⁶² Grotius wordt beschouwd als de vader van het moderne internationale recht en heeft hier veel boeken over geschreven. In drie daarvan, *De jure praedae*, *Mare liberum* en *De jure belli ac pacis*, wordt de slavernij behandeld.

Hugo de Groot

Otto Keye, hier als moordenaar bestempeld

Hoewel Grotius schreef dat de slavernij tegen de menselijke natuur in ging, konden mensen toch op verschillende manieren legitiem slaaf zijn of worden, bijvoorbeeld door 'slaven' te 'winnen' in een oorlog. Krijgsgevangenen verloren immers hun vrije status als ze in vijandig gebied kwamen. Ook konden gevangenen gered worden van de doodstraf door ze tot slaaf te maken. Daarnaast werden kinderen van wie de moeder slaaf was automatisch zelf slaaf, zelfs als de vader dat niet was.

De Groot was dus niet per se tegen slavernij, maar stelde er wel een aantal eisen aan. Een slavenhouder had geen onbeperkte macht over zijn slaven, zo meende hij. Ook mochten slaven niet worden mishandeld of gedood, behalve als ze een misdaad hadden begaan. Verder schreef hij dat slecht behandelde slaven mochten vluchten. Grotius was Bijbelvast, hij vond dat slaven bevelen mochten negeren als die ingingen tegen christelijke wetten. Net als apostel Paulus meende Grotius dat slaven recht hadden op een vergoeding voor hun werk. Naast de Bijbel haalde hij inspiratie uit de klassieken, bijvoorbeeld om aan te tonen dat slavernij een redmiddel voor zwakke mensen kon zijn.

Voor Hugo de Groot was slavernij een theoretische zaak. Zijn opvattingen waren geen directe verdediging van, of kritiek op de Nederlandse slavenhandel en slavernij, die zich nog maar net ging ontwikkelen. Dat neemt niet weg dat zijn boeken wel degelijk gebruikt werden om slavernij te rechtvaardigen.⁶³

Otto Keye Rapenburg 70 (Universiteit) 4

Otto Keye studeerde van 1637 tot 1640 rechten in Leiden en diende in de jaren 1640 voor de wic in Brazilië. In 1659 verhuisde hij naar de Wilde Kust, het huidige Guyana en Suriname. Hij schreef *Het ware onderscheyt tusschen koude en warme landen aengewesen*, verschenen in 1659. Dit werk was bedoeld om interesse voor de regio

te wekken bij mogelijke investeerders en kolonisten. Het gebied was, zo schreef hij, geschikt voor het verbouwen van suiker. Keyes boek is een pleidooi voor de kolonisatie van dit gebied. Hij somt de voordelen op van de Guyana's boven Nieuw-Nederland, rondom het huidige New York. Niet alleen was het klimaat van de Wilde Kust beter dan in het noorden, maar ook kon men hier veel winst behalen door suikerriet te verbouwen. Dit werk kon men het beste door slaven laten doen, die zouden er niet onder lijden. Bovendien kwamen de slaven zo in aanraking met het christendom. Voor Keye zelf verliep het leven in het gebied minder positief. Hij wilde terug naar Nederland, maar raakte in 1660 betrokken bij een schermutseling en werd opgepakt voor moord. Het is niet duidelijk hoe het met hem is afgelopen.⁶⁴

Adriaan van Berkel Doezastraat (Koepoortsgracht) 37

De Leidenaar Adriaan van Berkel woonde aan de Koepoortsgracht maar vertrok in 1670 naar de recent gestichte kolonie Berbice. Hij zou er vier jaar blijven. Terug in Holland publiceerde hij in 1675 zijn *Amerikaansche voyagien naar Rio Berbice en Suriname*, een van de vroegste Nederlandse beschrijvingen van deze plantagekolonies. Het eerste deel gaat over zijn ervaringen in Berbice. Veel aandacht heeft hij voor de inheemse bevolking en het plantageleven. Het tweede deel behandelt Suriname, zogenaamd eveneens gebaseerd op eigen waarnemingen en belevenissen. Onlangs is echter aangetoond dat Van Berkel zeer waarschijnlijk nooit in Suriname is geweest, maar zich baseerde op geschriften en verhalen van anderen. Met zijn boek speelden Van Berkel en zijn uitgever in op de groeiende belangstelling in Nederland voor de Amerika's en in het bijzonder de Cariben, vooral de Wilde Kust: Suriname, Berbice, Essequibo. Daar kon, zo was de algemene

De voormalige Koepoortsgracht

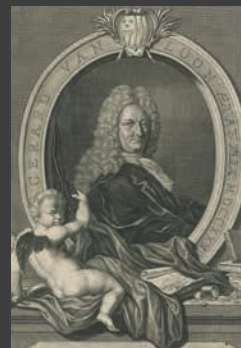
De titelpagina van Van Berkels *Amerikaansche voyagien*

verwachting, veel geld worden verdiend. Men hoopte op goud en zilver, dat er voor het opscheppen zou liggen, maar de hoop op fortuin verlegde zich naar de productie van suiker en koffie. De bewerking van de plantages was werk voor Afrikanen, vond men. In zijn *Amerikaansche voyagien* beschrijft Van Berkel wel over de aanleg van vele plantages in Berbice, maar over de Afrikanen die de grond moesten bewerken sprak hij vrijwel niet. Slechts één keer schreef hij er iets over, naar aanleiding van een ongeluk met een suikermolen waarbij twee Afrikaanse slaven de dood vonden. Van Berkel merkte op dat Europeaanen zich daar niet erg druk over maakten.⁶⁵ Veel meer interesse had Van Berkel voor de inheemse bevolking.

Gerard van Loon Maarsmansteeg 38

De discussie over legitimiteit van de slavernij is nooit helemaal weggeweest. Ook in de jaren dat men meer begon te investeren in de plantage-economie en de slavenhandel, bleven er altijd wel enkele mensen bezwaar maken tegen deze praktijk. Belangrijk in de discussie was dat slavernij in de Nederlandse Republiek al heel erg lang niet meer bestond. Hoe kon men overzee iets toestaan waarvan in de middeleeuwen al was vastgesteld dat het onwenselijk was?

De Leidse rechtsgeleerde en historicus Gerard van Loon (1683-1758), wonende aan de Maarsmansteeg, leverde een indirecte maar interessante bijdrage. Van Loon was vooral bedreven in het ontmaskeren van mythes over het vroege verleden. Naast een geschiedenis van de Nederlanden aan de hand van gedenkpenningen schreef hij ook een vijfdelige reeks boeken over het bestuur van Holland. Opvallend aan de reeks is dat twee van de vijf delen gaan over de geschiedenis van de slavernij in Holland, hoe deze werd afgeschaft en wat vervolgens de positie van de vrijgemaakten was. Hoewel hij nergens expliciet schrijft over de koloniale slavernij, leverde hij met zijn boeken wel ideeën aan

Gerard van Loon

over de wijze waarop de slavernijpraktijk in Europa was verdwenen.⁶⁶ Men zou verwachten dat er toen wel lezers waren die de parallel zagen met de hedendaagse realiteit. Tot actie leidde dat echter niet.

Jacobus Capitein Rapenburg 73 (Academiegebouw); Lokhorstraat 16 (Latijnse School); Kaiserstraat 13 (Statencollege); Rapenburg 70 (Universiteit) 39 39 40 4

Van de vele Afrikaanse of Caribische studenten die door de eeuwen heen in Leiden gestudeerd hebben, is de uit het huidige Ghana afkomstige Jacobus Elisa Johannes Capitein (1717-1747) de bekendste en opmerkelijkste. Capitein was een van de eerste West-Afrikanen die aan een Europese universiteit studeerde. Na zijn studie theologie werd hij als eerste Afrikaanse predikant beroepen in de Nederlands Hervormde Kerk. Zijn vertalingen van het Onze Vader en de Tien Geboden naar het Ghanese Ffante gelden als de eerste geschreven teksten die in Ghana zijn geïntroduceerd. Dat hij zelf slaaf was geweest, betekende niet dat hij zich tegen de slavernij keerde. Sterker nog, in zijn in het Latijn geschreven vertoog *De servitute, libertati christianae non contraria*, dat hij in het Academiegebouw presenteerde, verdedigde Capitein de slavernij op theologische gronden. Slavernij was in zijn woorden 'niet strydig met de christelyke vryheid', omdat de ware vrijheid geestelijk was, namelijk het christelijk geloof waarmee de Afrikanen dankzij de Europese slavernij in aanraking konden komen.⁶⁷ Jacobus Capitein werd in 1717 in Ghana geboren en vermoedelijk op zijn achtste bij zijn ouders weggenomen en verkocht aan een Nederlandse kapitein, die hem weer cadeau gaf aan Jacobus van Goch, een koopman van de West-Indische Compagnie. Van Goch gaf zijn jonge slaaf zijn nieuwe, Europese naam en nam hem in 1728 mee naar Den Haag. Het was duidelijk dat de jongen over intellectuele gaven beschikte.

Jacobus Capitein in 1742

Capiteins vertoog

De Latijnse School aan de Lokhorstraat

Het Statencollege, waar predikanten werden opgeleid

Nicolaas Simon van Winter

Een scène uit *Monzongo* uit 1774

Hij doorliep de Latijnse school in Leiden (1731-1737), werd in 1735 gedoopt, en studeerde vervolgens van 1737 tot 1742 theologie, waarschijnlijk deels in het Statencollege aan de huidige Kaiserstraat. De studie bekroonde hij met zijn vertoog over slavernij. Capitein keerde na zijn studie terug naar Ghana, waar hij zendeling werd in Elmina. Dat liep op een debacle uit. Hij maakte nauwelijks bekeerlingen, was kennelijk erg geïsoleerd en bovendien al snel berooid. Capitein overleed er op dertigjarige leeftijd.⁶⁸

Nicolaas Simon van Winter Rapenburg 41; Hoge Rijndijk, Zoeterwoude (buitenplaats Bijdorp) 41 71

Kritiek op de Atlantische slavernij was in Nederland vóór de negentiende eeuw zeer ongebruikelijk. Een uitzondering was het treurspel *Monzongo, of de koninklyke slaaf*, dat in 1774 door de koopman-dichter Nicolaas Simon van Winter (1718-1795) werd gepubliceerd. Hoewel Van Winter uit Amsterdam afkomstig was, werd hij samen met zijn echtgenote, de dichteres Lucretia Wilhelmina van Merken (1721-1789), die een toneelstuk over het Leidens Ontzet had gepubliceerd, in datzelfde jaar tot ereburger van Leiden benoemd. In 1783 verhuisde het echtpaar naar Leiden, waar zij tot hun dood op het Rapenburg 41 woonden. Daarnaast bezaten ze de buitenplaats Bijdorp, ook wel Vrouwevoogd genoemd, aan de Rijn bij Zoeterwoude, waar Lucretia het hofdicht *Bijdorp* over heeft geschreven.⁶⁹ Van Winter wilde met *Monzongo* de 'onbetaamlykheid der slavernye' aantonen. In het woord vooraf schreef hij te zijn geïnspireerd door berichten over de slavenopstand in Berbice in 1763. Het treurspel zelf gaat echter niet over de Atlantische slavernij, maar over inheemse slaven in Spaans Mexico. Door op de zestiende-eeuwse Spaanse onderwerping van Mexico terug te grijpen, poogde Van Winter zijn publiek te doordringen van de eigentijdse wredeheden in de

eigen koloniën. Van Winters felle kritiek op de slavernij werd hem niet door iedereen in dank afgenomen.⁷⁰

Elie Luzac Boomgaardsteeg; Rapenburg 63; Rapenburg 127; Steenschuur 42 43 44 45

Leiden was met Amsterdam een van de belangrijkste boekdrukcentra in Europa. Tientallen drukkers en boekverkopers hadden zich gevestigd in de buurt van het Academiegebouw op het Rapenburg. Hugenoot en jurist Elie Luzac (1721-1796) was een kind van de Verlichting. Hij woonde en werkte op verschillende plekken in Leiden, zoals de Boomgaardsteeg, het Rapenburg en de Steenschuur. Hij verkocht niet alleen boeken, maar publiceerde ook zelf, variërend van juridische teksten tot historische verhandelingen. Daarnaast werkte hij ook als advocaat en in die hoedanigheid voerde hij namens plantagehouders een rechtszaak tegen de Sociëteit van Berbice, om belastingverhogingen tegen te houden. Dit lukte niet: de Staten-Generaal stelde de Sociëteit in het gelijk en na dit vonnis werden de slaven in Berbice hardhandiger aangepakt.⁷¹

Luzacs vertaling en bewerking van het in 1778 verschenen *La richesse de la Hollande* (Hollands rijkdom) door Jacques Accarias de Sérionne wordt beschouwd als het eerste volledige werk over de handelsgeschiedenis van Nederland.⁷² In zijn uitgebreide uitgave, drie keer zo dik als het origineel, gaat Luzac in op de politieke en economische geschiedenis van Suriname, de slavenhandel, maar ook op de strijd tussen de kolonisator en de marrons. Voor hem was de kolonie Suriname van essentieel belang voor de Nederlandse economie, zozeer dat afschaffing van de slavernij zelfs voor een verlichtingsdenker als Luzac ondenkbaar was.

Elie Luzac rond 1770

De wetenschapper Petrus Camper

Campers tekening van twee apen, een Afrikaan en een Aziaat

Campers leermeester Albinus

Petrus Camper Breestraat (Vleeshuis); Rapenburg 70 (Universiteit) 46 4

De in Leiden geboren anatoom, arts, fysioloog, zoöloog, antropoloog en paleontoloog Petrus Camper (1722-1789) geldt als een van de voornaamste Nederlandse wetenschappers uit de Verlichting. Waarschijnlijk genoot alleen Herman Boerhaave een nog grotere internationale bekendheid. Camper kennen we tegenwoordig vooral als een van de grondleggers van de craniometrie of schedelmeting; een studie, die vanaf de negentiende eeuw een belangrijk onderdeel werd van het wetenschappelijk racisme. Camper wordt daarom vaak hiermee in verband gebracht. Dat komt vooral

door zijn tekeningen van de lijn van de kaak naar het voorhoofd, ook wel bekend als 'de hoek van Camper'; een hoek die 70 graden zou zijn bij Afrikanen en 80 graden bij Europeanen.⁷³ Net

als Camper probeerde ook zijn leermeester Bernhard Siegfried Albinus (1697-1770) door systematisch onderzoek de oorsprong te ontdekken van de variaties in het menselijk uiterlijk. Albinus kwam net als Hippocrates tot de conclusie dat verschil in huidskleur samenhang met bepaalde geografische patronen.⁷⁴ Hij meende zelfs dat aan het uiterlijk iemands persoonlijkheid valt af te lezen.

Hoewel deze studies naar het menselijk uiterlijk inderdaad van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van het wetenschappelijk racisme in de negentiende eeuw, stonden Campers ideeën juist haaks op die richting. Weliswaar bestudeerde Camper net als Albinus de verschillen tussen Europeanen en niet-Europeanen, maar hij redeneerde niet nadrukkelijk in termen van superieure en inferieure rassen. Camper was bovendien een van de weinige achttiende-eeuwse Nederlanders die in negatieve bewoordingen over de slavernij heeft geschreven.⁷⁵

Pieter Vreede Levendaal 109-111
(Bethlehemshof); Hogewoerd; Rapenburg 70
(Universiteit) ⑦ ⑧ ④

In Nederland was er lang geen sprake van een anti-slavernijbeweging, zelfs niet tijdens de min of meer radicale Bataafse Revolutie (1794-1799). Wel werd de slavernij tijdens de Nationale Vergadering van 1797 besproken. Aanstichter van het debat was de aan de Leidse universiteit opgeleide jurist Pieter Vreede (1750-1837), lakenfabrikant, radicaal patriot en een van de meest uitgesproken abolitionisten in Nederland, die regent was in het Doopsgezinde Bethlehemshof en op of bij de Hogewoerd woonde. Hij benadrukte vooral de gemeenschappelijk gedeelde menselijkheid tussen Afrikanen en Europeanen. ‘Zyn de zwarte bewoners van Afrika, menschen, of zyn zy het niet?’, stelde hij retorisch. Zijn oproep om geleidelijk een einde te maken aan slavenhandel en slavernij kon echter niet op steun van de Nationale Vergadering rekenen. De koloniën werden als te belangrijk voor de fragiele Nederlandse economie beschouwd. Bovendien zaten de slavenopstanden op St. Domingue ofwel Haïti (1791-1804) en Curaçao (1795) nog vers in het geheugen. De Vergadering besloot dat de slaven nog niet ‘klaar’ waren voor de vrijheden die Europeanen genoten.⁷⁶ Overigens was zelfs de radicale Leidenaar Pieter Vreede niet voor een abrupte afschaffing. Hij stelde voor het gefaseerd aan te pakken, te beginnen met een verbod op de slavenhandel, zoals de Denen hadden gedaan.⁷⁷ Dit zou plantage-eigenaren aanmoedigen om hun slaven beter te behandelen. Hoewel de Nederlandse slavenhandel onder Britse druk inderdaad werd afgeschaft – ingesteld in 1807, bevestigd in 1814 – zou het tot 1840 duren voordat er een serieus politiek debat rondom de slavernijkwestie werd gevoerd, en tot 1863 voordat de slavernij in de Nederlandse Cariben eindelijk werd afgeschaft.

Pieter Vreede

Het Bethlehemshof aan het Levendaal

Paul-Henri Marron na zijn vertrek naar Parijs in 1782

De Vrouwekerk in 1712

Paul-Henri Marron Vrouwenkerkhof
(Vrouwekerk); Rapenburg 70 (Universiteit) ⑨ ④

Paul-Henri Marron streed tegen de Afrikaanse slavernij in de Cariben, en was de eerste protestantse predikant in Parijs na de Franse Revolutie. Hij werd in 1754 in Leiden geboren als zoon van een welgestelde apotheker en werd gedoopt in de Waalse Vrouwekerk. Zowel zijn vader als zijn moeder maakte deel uit van de aanzienlijke groep Huguenoten die zich na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 in Leiden gevestigd hadden. Marron was een begaafd leerling en studeerde theologie in Leiden.⁷⁸ In 1782 vertrok hij naar Parijs, waar hij de kapelaan van de Nederlandse ambassadeur werd. Na het Edict van Tolerantie van 1787, dat niet-katholieken weer in staat stelde om hun religie in het openbaar uit te oefenen, werd Marron aangesteld als hoofd van de Hervormde Consistorie in Frankrijk. Hij werd een van de meest prominente leden van de *Société de la morale chrétienne*, een confessionele organisatie van gematigde liberalen die zich tegen de slavernij keerde. Hoewel de organisatie nooit een massabeweging voort wist te brengen, had de *Société* grote morele en politieke invloed.⁷⁹ Marron overleed in 1832 in Parijs.

Justus Swaving Hogewoerd ⑩

De avonturier Justus Swaving (1784-1835) schreef een reisverslag over zijn Caribische avonturen, een verhaal vol verre exotische reizen en avonturen, schipbreuk, verkeerde investeringen, oorlogen en gevangenschap. Tussen zijn verre reizen woonde hij bij zijn moeder aan de Hogewoerd. Swaving presenteerde zich als legerofficier, theoloog in wording, planter, leraar, tolk en publicist.⁸⁰ Swaving's vrouw, Wilhelmina Balk, kwam uit Berbice en was de enige dochter en erfgename van de planter Johan Andries Balk en de 'vrije zwarte vrouw' Kaatje. Door het huwelijk werd Swaving eigenaar van een aantal plantages in Berbice.

Justus Gerardus Swaving

Swaving is in zijn boeken kritisch over de houding van wit tegenover zwart of 'gekleurd', en schrijft over de racistische opmerkingen die zijn vrouw en schoonmoeder te verduren hadden. Ook was hij zich bewust van de toestand van de slaven en hun behandeling door witte eigenaren. Toen hij de plantage De Vriendschap overnam, probeerde hij daar zijn verlichte idealen toe te passen en liet onder andere de zweepen verbranden, omdat hij naar eigen zeggen 'niet door vrees voor straf, maar alleen door gevoelens van liefde en dankbaarheid wilde gediend worden'. Maar toen de productie van de plantage achteruitging, keerde de slavenzweep terug. Uiteindelijk kwam hij tot de conclusie dat de afschaffing van de slavernij niemand tot voordeel zou strekken. Als slaven zouden worden vrijgelaten dan zou er niets meer geproduceerd worden en de Europese economie in elkaar storten. Dat was niet de bedoeling, vond Swaving.⁸¹

Daniël Theodoor Gevers **Endegeesterstraatweg 5, Oegstgeest (kasteel Endegeest); Poelgeesterweg 1, Oegstgeest (kasteel Oud-Poelgeest); Rapenburg 70 (Universiteit)**

12 13 4

Het kasteel Endegeest heeft beroemde bewoners en bezoekers gehad, zoals de Franse filosoof en wiskundige René Descartes. Ook Constantijn Huygens en P.C. Hooft waren hier regelmatig te vinden. Heel lang werd het kasteel bewoond door de patricische familie Gevers; Daniël Theodoor Gevers van Endegeest (1793-1877) betrok het op 1 mei 1840. Naast Endegeest bezat hij ook het kasteel Oud-Poelgeest. Hij had naar de familietraditie rechten gestudeerd in Leiden en was in 1838 lid geworden van de Tweede Kamer, als afgevaardigde van Leiden. Tot 1855 was hij afwisselend Tweede Kamerlid, minister en Eerste Kamerlid. Als parlementariër was hij in 1854 een van de initiatiefnemers van het wetsvoorstel tot afschaffing van de slavernij in

Een Surinaamse slavenzweep

Daniël Theodoor Gevers van Endegeest

Kasteel Endegeest in Oegstgeest

Kasteel Oud-Poelgeest in Oegstgeest

Hendrik Willem Tydeman

Nederlands-Indië. Met 43 stemmen voor en 12 tegen werd zijn voorstel overgenomen en werd besloten dat de slavernij er uiterlijk 1 januari 1860 zou worden afgeschaft.⁸² Over de slavernij in de Caribische koloniën maakte Gevers zich kennelijk minder druk.

Hendrik Willem Tydeman **Rapenburg 70 (Universiteit); Hooglandse Kerkgracht; Haarlemmerstraat; Gerecht** 1 10 20 21

In de strijd tegen de slavernij zijn er weinig Leidenaren die een grotere invloed hebben gehad dan de hoogleraar Hendrik Willem Tydeman (1778-1863), zoon van de jurist en later tevens Leids hoogleraar Meinard Tydeman (1741-1825). Hendrik Willem had in Leiden rechten gestudeerd en werd in 1812 aan dezelfde universiteit tot hoogleraar benoemd.

Hendrik Willem Tydeman, zeer gerespecteerd in 'staathuishoudkunde', had grote belangstelling voor het verbeteren van de economische toestand in de Nederlands-Caribische koloniën. Ook had hij oog voor de sociale problematiek. Zo steunde hij in 1828 Gijsbert Karel van Hogendorp's pleidooi voor de invoering van een humaner slavenreglement. Dat was overigens maar een voorzichtig stapje. Voor volledige afschaffing van de slavernij was het nog te vroeg, zo meende Van Hogendorp, die 'gematigdheid en voorzichtigheid' in de slavernijkwestie bepleitte. De emancipatie zou op geleidelijke wijze moeten verlopen. Immers, overal in Europa waren 'de slaven tot lijfeigenen opgeklommen, de lijfeigenen tot leenroerige onderdanen, de leenroerige onderdanen tot vrije burgers en ingezetenen'.⁸³ Tydeman, die in Leiden aan de Hooglandse Kerkgracht, de Haarlemmerstraat en het Gerecht woonde, bleef zich bezighouden met de slavernijkwestie. In 1842 was hij samen met zijn collega-hoogleraar Van Oordt (zie: *Johan Frederik van Oordt*) aanwezig bij een gesprek op het ministerie van Marine waar de abolitionisten verzocht werd om geen antislavernijvereniging

op te richten. Vier jaar later pleitte Tydeman in een buitengewone vergadering van de abolitionistische *Vereeniging tot uitgaaf van het tijdschrift 'Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven'* voor een verdere verbetering van het slavenreglement in Suriname.⁸⁴ Zijn interesse in de Cariben zal alleen maar versterkt zijn nadat twee van zijn zoons zich in Suriname hadden gevestigd, Frederik Willem Lodewijk als arts, Adrianus Johannes Theodorus als ambtenaar. Frederik Willem Lodewijk zou na zijn terugkeer in Nederland verschillende stukken over de slavernij schrijven. Ook Tydemans oudste zoon Johan Willem, die in Amsterdam als advocaat werkte, hield zich bezig met Suriname.⁸⁵

Johan Frederik van Oordt **Rapenburg 70** **(Universiteit); Rapenburg 425**

Johan Frederik van Oordt werd in 1794 in Rotterdam geboren en was hoogleraar theologie, abolitionist en grondlegger van de zogenaamde Groninger school. Hij maakte vanaf 1842 deel uit van de Leidse antislavernijkring, waartoe ook de prominente hoogleraar staatsrecht Hendrik Tydeman (zie: *Hendrik Willem Tydeman*) behoorde. Van Oordt werd geboren in Rotterdam en promoveerde in 1821 in Utrecht. Na enkele jaren als predikant gediend te hebben, werd hij in 1829 hoogleraar in Groningen. Hier stichtte hij de Groninger School, een theologische stroming die destijds als de meest vrijzinnige van Nederland gold. In 1839 werd Van Oordt hoogleraar in Leiden, en twee jaar later bovendien rector magnificus van de universiteit.⁸⁶

Toch leidde zijn prestige niet tot succes in de abolitionistische zaak. Toen hij in 1842, samen met Tydeman op het ministerie van Marine overlegde over mogelijke afschaffing van de slavernij, werd beiden verzocht geen antislavernijvereniging op te richten en nog enig geduld te betrachten. Zij stemden hiermee

Johan Frederik van Oordt

Johan Rudolph Thorbecke

in; in de jaren daarna viel het slavernijdebat stil. Van Oordt woonde in 1849 op het Rapenburg en overleed in 1852.⁸⁷ De slavernij werd pas elf jaar later afgeschaft.

Johan Rudolph Thorbecke **Rapenburg 70** **(Universiteit); Garenmarkt 9 425**

Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872), een van de grootste staatslieden uit de Nederlandse geschiedenis en grondlegger van de parlementaire democratie, werd geboren in Zwolle en promoveerde in 1820 aan de Universiteit Leiden in de letteren. Nadat hij in 1830 als gevolg van de Belgische opstand zijn hoogleraarspost in Gent had moeten verlaten, werd Thorbecke benoemd tot hoogleraar diplomatie en moderne geschiedenis in Leiden. Hier gaf hij onder meer colleges over de grondwet. Jarenlang werkte hij vanuit zijn huis op de Garenmarkt aan de nieuwe grondwet, die in het revolutiejaar 1848 uiteindelijk werd aangenomen.

Thorbecke toonde weinig interesse voor de emancipatie van de slaven in de Caribische koloniën. Toen vertegenwoordigers van voornamelijk Amsterdamse handelshuizen en plantage-eigenaren, aangevoerd door G.C. Bosch Reitz, zich beklagden over het versoepelen van het slavenreglement, kregen zij bijval van Thorbecke. Hij keerde zich fel tegen het 'autocratisch bewind' van minister van Koloniën J.C. Baud en de nieuwe gouverneur van Suriname B.J. Elias, die met hun pogingen om een humaner slavenreglement in te voeren het bezitsrecht van slaveneigenaren zouden aantasten.⁸⁸ Dat woog kennelijk het zwaarst. De grondwet kwam er, maar de slavenemancipatie bleef onbesproken in het abolitionisme verslapt. Toch zou Thorbecke, als eerste minister in het tweede kabinet-Thorbecke (1862-1866), uiteindelijk medeverantwoordelijk zijn voor de afschaffing van de slavernij in de Nederlandse Cariben.

Isaïc da Costa Pieterskerhof 1A (Pieterskerk); Rapenburg 37 ③ 52

De gereformeerde opwekkingsbeweging het Réveil ontwikkelde zich onder leiding van Guillaume Groen van Prinsterer tot een van de belangrijkste voorvechters van de afschaffing van de slavernij. Dat was bepaald een ommekeer, want aanvankelijk waren de oprichters van de beweging juist uitgesproken verdedigers van de slavernij geweest. Het boek *Bezwaren tegen den geest der eeuw* uit 1823 van Isaïc da Costa (1798-1860) is het bekendste voorbeeld van deze conservatieve stroming.⁸⁹ Da Costa werd in een Joodse familie geboren, maar bekeerde zich tot het protestantisme en liet zich in 1822 in de Pieterskerk in Leiden dopen. Hij studeerde er rechten en letteren, en promoveerde er in respectievelijk 1818 en 1821.

Als leerling van de zeer conservatieve dichter Willem Bilderdijk, die privécolleges gaf op Rapenburg 37, verzette Da Costa zich fel tegen de moderniteit, tegen de ideeën van de Verlichting, en daarmee ook tegen het abolitionisme. Slavernij en slavenhandel waren volgens hem uitstekend te verenigen met de Bijbel. Afrikanen waren immers afstammelingen van Cham, de vervloekte zoon van Noach. Na 1840 kwam Da Costa echter op dit standpunt terug en ontwikkelde hij zich van voorstander tot bestrijder van de slavernij. Vooral de vurige lezingen van Elizabeth Fry, een Engelse abolitionist, maakten diepe indruk op hem. Zo ging zelfs deze diep conservatieve verdediger van de slavernij mee met de tijdgeest waartegen hij zich aanvankelijk zo sterk had verzet.⁹⁰

Sybrand van Dissel Oude Rijn 53

De Leidse predikant Sybrand van Dissel (1806-1878) werkte een belangrijk deel van zijn leven op Curaçao, van 1856 tot 1865, en Suriname, van 1865 tot 1876, waar hij de protestantse gemeente leidde. Daarvoor woonde hij aan de Oude Rijn. Zijn eerste ervaringen

Isaïc da Costa

Da Costa's leermeester
Willem Bilderdijk

Het monument ter herdenking
van de slavenopstand op
Curaçao

Nicolaas Beets

op Curaçao, waar hij zowel de slavernij als later de afschaffing ervan zou meemaken, verwerkte hij in het boek *Curaçao, herinneringen en schetsen*, dat in 1857 in Leiden verscheen. Behalve over de geschiedenis en de taal schreef Van Dissel over de inwoners van het eiland: 'Maar elk die weet, dat de bevolking eene zamenhooping is van allerlei soort van Europeërs en niet-Europeërs, terwijl ook de Israëlieten, en deze weder uit verschillende landen, een deel der bevolking uitmaken... die zal ook beseffen, dat er onder deze zamenhooping van menschen geen eigenlijk volkskarakter kan bestaan'.⁹¹

Van Dissel was net als vele andere predikanten uit zijn tijd voorstander van de emancipatie van de slaven. Tegelijk was hij wars van radicalisme. De grote Curaçaose slavenopstand van 1795 keurde hij af: 'Een slavenopstand namelijk in het westelijk gedeelte van het eiland welke... de oorzaak van den dood en het verderf van alle blanken, misschien wel van alle onze kleurlingen zou geweest zijn'.⁹² De vrijheid van de slaven, meende hij, kon niet worden bereikt door middel van geweld. Dit zou slechts tot chaos en wanhoop leiden. Alleen door slaven de christelijke beschaving bij te brengen zouden zij uiteindelijk tot zelfstandigheid kunnen worden gebracht; een 'beschavingsoffensief' dus, waaraan hij zelf met overtuiging deelnam, ook na de afschaffing van de slavernij.⁹³

Nicolaas Beets Rapenburg 70 (Universiteit); Breestraat 114 ④ 54

Predikant-dichter Nicolaas Beets (1814-1903) is niet alleen bekend als schrijver, maar ook als een van de belangrijkste negentiende-eeuwse tegenstanders van de slavernij in Nederland. Zo hield hij in 1856 een redevoering onder de titel *De bevrijding der slaven*.⁹⁴ Toch had Beets niet altijd afkeurend tegenover de slavernij gestaan, althans, als we afgaan op zijn alter ego Hildebrand in *Camera Obscura*. Beets was nog een

Een illustratie uit de *Camera Obscura* waarop zwarte bedienden en de familie Kegge te zien zijn

Leids theologiestudent, wonend op de Breestraat 114, toen hij dit bekende werk in 1839 schreef. Hoofdperson Hildebrand laat hij in het verhaal opmerkelijk mild oordelen over de welgestelde familie Kegge die zijn rijkdom heeft vergaard dankzij de slavernij in de Nederlandse Cariben. Hildebrand hoort verhalen aan van de mooie, lichtgekleurde dochter des huizes. Al spelend met haar levende kaketoe, vertelt ze hem over de wonderen van het huis en de paarden en de slaven die de familie in de West bezat. Er was ‘een slaaf voor de zakdoek, een slaaf voor de waaier, een slaaf voor het kerkboek, een slaaf voor de flacon!’ En als Hildebrand met Kegge uit rijden gaat is het niet alleen het prachtige rijtuig dat veel bekijks trekt, maar minstens zo veel aandacht gaat uit naar ‘de zwarte lakei achterop, die met onbewegelijke plechtigheid zat rond te kijken en iedereen eerbied inboezemde, behalve de boven alle vooroordelen verheven straatjongen, die hem toeriep: “Mooie jongen, pas op, hoor! Dat de zon je niet verbrandt”’.⁹⁵

Het deel van de *Camera Obscura* waarin deze passages voorkomen, werd pas in 1851 gepubliceerd, maar Beets schreef het al kort voordat het abolitionisme als beweging in Nederland opkwam. Het boek illustreert

Paul Christiaan Flu

Het Instituut voor Tropische Geneeskunde aan het Rapenburg

dat uitgesproken abolitionistische opvattingen vóór 1840 nog zeer ongebruikelijk waren. Beets zelf was geen vernieuwer op religieus of maatschappelijk vlak; wel ging hij uiteindelijk met zijn tijd mee.⁹⁶

Paul Christiaan Flu Rapenburg 70 (Universiteit); Rapenburg 33 ^{4 36}

In 1938 benoemde de Universiteit Leiden als eerste, en tot op heden als enige, Nederlandse universiteit een rector magnificus van Caribische afkomst: de Surinamer Paul Christiaan Flu (1884-1945). Flu werd in Suriname geboren in een welgestelde familie van gemengd Joodse en Afro-Surinaamse afkomst, die onder haar voorouders ook slaven telde. Als onderzoeker van de Leidse universiteit was hij een expert op het gebied van tropische ziekten. Hij leverde belangrijke bijdragen aan de bestrijding van malaria, filaria, bilharzia en bos-yaws. Het Leidse Instituut voor Tropische Geneeskunde, waar Flu jarenlang onderzoek deed, bevond zich op het Rapenburg 33. Flu was tevens voorvechter voor het aanleggen van waterleidingen in Paramaribo en hij geldt daarom ook wel als de grondlegger van het Surinaamse waterleidingnet. Zijn rapport over de hoge kindersterfte in Suriname, die hij mede toeschreef aan het slavernijverleden, leidde echter niet tot een nieuw beleid van de koloniale overheid.⁹⁷

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zette Flu zich openlijk in voor de verdediging van de vrijheid van de universiteit. Daarmee riskeerde hij zijn eigen leven. In 1942 werd hij onder huisarrest geplaatst en twee jaar later naar concentratiekamp Vught overgebracht. Zijn zoon Hans Flu werd als represaille voor een verzetsactie op de Kanaalweg in Leiden door de Duitse bezetter doodgeschoten. Flu, wiens zwakke gezondheid steeds verder achteruit was gegaan, overleed in december 1945 op 61-jarige leeftijd.⁹⁸

Rembrandts weergave van het verhaal van de doop van de kamerling, waarin zwarte personages voorkomen

Collecties en schilders

De meeste wetenschappelijke en kunstcollecties die in Leiden te bezichtigen zijn, zijn uiteraard voor het overgrote deel gericht op andere zaken dan slavenhandel of slavernij. En toch, wie verder zoekt vindt her en der zaken die te maken hebben met het slavernijverleden in Afrika, de Amerika's en in eigen land. De collecties bevatten zeer uiteenlopende tastbare bronnen van dit verleden; van archiefstukken tot wetenschappelijke literatuur en van reisverslagen tot beeldend materiaal. Tot die laatste categorie behoren ook de schilderijen waarop Afrikanen en mensen uit de Caribische koloniën staan afgebeeld; sommigen vrij, anderen slaaf, velen met onbekende status.

Er is een duidelijke ontwikkeling te zien in de wijze waarop zwarte mensen eeuwenlang werden afgebeeld (zie ook *het beeldessay*). Rond 1600 kwamen de eerste zwarte mensen naar Nederland. Snel daarna verschenen ze ook in de kunst. Sommigen waren als slaaf of bediende meegenomen, anderen werkten bijvoorbeeld als diplomaat voor Afrikaanse vorsten.⁹⁹

Voor 1600 waren er ook wel eens zwarte mensen afgebeeld, maar uitsluitend in Bijbelse taferelen, zoals de figuur van Kaspar, een van de drie koningen in de voorstelling *De aanbidding der wijzen*.¹⁰⁰ Vanaf de zeventiende eeuw werden zwarte modellen ook in andere, niet-Bijbelse contexten afgebeeld. We vinden ze terug in allerlei kunstvormen, op prenten, schilderijen en als sculpturen. Allerlei gevestigde kunstenaars waagden zich aan het uitbeelden van deze zogenaamde moren.¹⁰¹ Toch zijn er grote verschillen in de verbeelding waar te nemen. Zwarte mensen in een Nederlandse context laten vooral de rijkdom van de witte hoofdpersonen zien, terwijl de nog veel schaarser afbeeldingen waarop de Caribische slavernij wordt getoond juist werk, leven, cultuur en soms ook

de bestraffing van de slaven op plantages laten zien.

De in Nederland geportretteerde zwarte modellen zijn vaak als ondergeschikten afgebeeld, ook al dragen ze bijvoorbeeld als page, elegante kleding.¹⁰² Door de positie die de modellen innemen in de kunst, valt af te lezen hoe er in de samenleving tegen de zwarte mens werd aangekeken. Een onderdanige houding keert vaak terug. Indirect reflecteert die onderdanigheid de Nederlandse slavenhandel en slavernij en ideeën over Europese superioriteit. In het begin van de zeventiende eeuw zien we soms zwarte bediendes op schilderijen weergegeven als lid van de huishouding. Langzaam maar zeker kwamen er meer portretten en genrestukken waarop zwart personeel een plaats innam. Zelfs mensen die geen zwarte bediende hadden lieten zich er soms mee afbeelden. Waar in het begin van de eeuw zwarte mensen nog als individu werden geschilderd, werden ze rond het midden van de eeuw vaker weergegeven als stereotiepe decoratie. Niet alleen getuigden ze van de rijkdom van hun meesters,

Op deze afbeelding van Pistorius is de slavernij op een plantage te zien

Een negentiende-eeuwse weergave van een zwarte man, afgebeeld als Arabier, Breitner

hun zwartheid accentueerde ook de witheid van de geportretteerden.¹⁰³ De rage om stereotypische zwarte mensen of moren af te beelden, verdween aan het einde van de achttiende eeuw. Misschien had dit te maken met ongemak over de slavernij, of wellicht was het nieuwe er ook vanaf. Pas in de late negentiende eeuw zien we weer een trend om zwarte personages af te beelden, nu vooral in een 'oosterse' context.¹⁰⁴

Museum de Lakenhal Oude Singel 32 26

De 'Laecken-Halle' werd in 1641 geopend als centrum voor de bloeiende Leidse textielindustrie. Met 'laecken' werden verschillende textielsoorten bedoeld. Pas in de negentiende eeuw kreeg het imposante gebouw een museale functie, in 1874 werd het officieel geopend als stadsmuseum. Vanaf de zeventiende eeuw werden in dit gebouw de producten van de Leidse textielindustrie gekeurd, om vervolgens voorzien van het Leids keurmerk over de hele wereld te worden verhandeld.¹⁰⁵ Textiel – dus ook Leids 'laecken' – was voor Nederlandse kooplieden een belangrijk betaalmiddel voor de Afrikanen die zij aan de West-Afrikaanse kust als slaaf aankochten.¹⁰⁶ Als museum heeft de Lakenhal slechts een indirecte relatie met Afrika, de Caribische koloniën en het slavernijverleden. Hier hangen vooral werken van beroemde Leidse schilders (zie: *Schilders*) als Rembrandt van Rijn, Jan Lievens, Gerard Dou en Jan Steen met onderwerpen die met de koloniën weinig van doen hebben. Wel schilderden deze meesters allen zwarte modellen, soms als hoofdpersoon, soms als bijfiguur, al zijn vele ervan niet in het bezit van de Lakenhal. Hieronder worden de werken besproken waarop zwarte mensen te zien zijn, en die soms sporen tonen van het slavernijverleden.

Een lakenloodje, dat aangaf dat 'laecken' uit Leiden kwam

WERKEN IN DE LAKENHAL I

Abraham van den Tempel, *De stedenmaagd ontvangt de Nering* (1650-1651) (zie: *beeldessay*)

Abraham van den Tempel (1622/1623-1672) kreeg in 1648 van de gouverneurs van de Lakenhal een prestigieuze opdracht voor drie historiestukken. Ter decoratie van het nieuwe gebouw voor de 'lakennering', de productie en handel van textiel, wilde men kunstwerken die aansloten bij de functie. Hiervoor werd de classicistische schilder Van den Tempel gekozen.¹⁰⁷ Van 1650 tot 1651 schilderde hij: *De stedenmaagd door Minerva gekroond*, *Mars verjaagt de Nering* en *De stedenmaagd ontvangt de Nering*. Op het laatste schilderij in de serie zien we links Minerva en Mercurius, die terugkeren nadat ze door Mars zijn weggejaagd. In het midden staat de stedenmaagd, de personificatie van Leiden, die de Nering – rechts in beeld – de hand reikt. De Nering heeft een

De stedenmaagd ontvangt de Nering van Abraham van den Tempel

boek met voorschriften van de lakennering onder haar arm. De Vrijheid, herkenbaar aan haar hoed en gebroken wapens, knielt aan haar voeten. Rechts achter de stedenmaagd is Justitia te zien, de gerechtigheid. Links van Justitia is een zwarte bediende afgebeeld, die de rode mantel van de stedenmaagd draagt – hij representeert wellicht Afrika, en de Leidse handel op het continent.¹⁰⁸

WERKEN IN DE LAKENHAL II

Ary de Vois, *Aeneas en Dido op jacht* (1660-1670)

Ary de Vois (1632/1635-1680) werd in Utrecht geboren, maar woonde en werkte het grootste deel van zijn leven in Leiden. Hij ging in de leer bij onder andere Abraham van den Tempel.¹⁰⁹ Op het werk *Aeneas en Dido op jacht* zien we een scène uit de *Aeneis*, het epos van de Romeinse dichter Vergilius. De Trojaanse held Aeneas heeft schipbreuk geleden voor de kust van Carthago, in het huidige Tunesië, en wordt opgevangen door koningin Dido. Hoewel niet duidelijk is op welk deel van Vergilius' verhaal dit werk is gebaseerd, lijkt de kleding van de personages wel op zijn epos geïnspireerd. Dido draagt weliswaar een elegante jurk uit de tijd van De Vois, maar is ook gekleed in een purperen mantel en gouden accenten. Dit is een verwijzing naar

Aeneas en Dido op jacht van Ary de Vois

een passage uit de *Aeneis*. Aeneas draagt een Romeins kostuum. De honden en valkenier op de achtergrond verwijzen naar de jacht. Het zwarte jongetje aan de rechterkant van het werk refereert aan het Afrikaanse continent, waar deze scène zich afspeelt.¹¹⁰

WERKEN IN DE LAKENHAL III

Pieter van Ruyven, *Afrika* (1714)

Pieter van Ruyven (1651-1719) schilderde vier plafondstukken voor het huis van Pieter de la Court, Breestraat 14.¹¹¹ Op elk werk is een werelddeel te zien: Azië, Amerika, Europa en Afrika. Het zijn allegorische voorstellingen, de werelddelen worden weergegeven met symbolen en personificaties van de continenten. In de zestiende eeuw was het verbeelden van de continenten een geliefd thema om de wereldwijde verbreding van het katholicisme te laten zien. In de zeventiende eeuw keert het ook vaak terug en stond het voor de wereldlijke macht van Europese heersers. Vanaf het begin van de achttiende eeuw werd het thema ook toegepast in woonhuizen, zoals in Breestraat 14.

Het plafondstuk *Afrika*
van Pieter van Ruyven

In het werk *Afrika* staat de zwarte vrouw voor het continent. Dat Afrika is afgebeeld met een donkere huidskleur lijkt misschien vanzelfsprekend, maar dat werd pas aan het eind van de zestiende eeuw gangbaar. Verschillende elementen verwijzen naar de Afrikaanse natuur, zoals de leeuw en de slangen. De hoorn des overvloeds is een traditioneel attribuut van de personificatie van Afrika. Hetzelfde geldt voor de olifantsslurf op het hoofd van de vrouw. Het is niet duidelijk wat voor dier de vrouw in haar rechterhand heeft, een kreeft of een schorpioen. De schorpioen symboliseerde in de Oudheid Afrika en zou daarom ook hier gebruikt kunnen zijn.¹¹² Opmerkelijk is dat in *Afrika* geen expliciete verwijzingen naar de slavernij te vinden zijn.

Universiteitsbibliotheek Witte Singel 27 55

De bibliotheek van de Leidse universiteit (UBL) was oorspronkelijk gevestigd in het Academiegebouw aan het Rapenburg, later in het huidige Bestuursgebouw aan de overzijde van het Rapenburg, en sinds de vroege jaren tachtig van de twintigste eeuw aan de Witte Singel. In de loop der eeuwen verzamelde de universiteit een belangrijke collectie boeken over Afrika, de Amerika's en ook de slavenhandel. Deze collectie werd in 2014 zeer aanzienlijk vergroot, toen de UBL de collecties van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (zie: KITLV) in beheer overnam en bovendien de 'erfgoedcollecties' van het Amsterdamse Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) in bezit kreeg. Hiermee zijn veruit de grootste collecties van unieke handschriften, boeken, tijdschriften, prenten en kaarten die van belang zijn voor de kennis van het Nederlandse slavernijverleden op één plek bij elkaar gebracht. Ook herbergt de UBL de Bibliotheca Thysiana, waarin onder meer een grote verzameling zeventiende-eeuwse publicaties over West-Afrika te vinden is. De UBL stelt deze schatten

graag ter beschikking aan onderzoekers. De collectie Antilliaanse boeken en tijdschriften gepubliceerd tot het midden van de twintigste eeuw is zelfs volledig digitaal beschikbaar. Een collectie die ook deel uitmaakt van de UBL is het Prentenkabinet,

Borststuk van een neger
van Willem Witsen

dat vroeger zelfstandig was (zie: *beeldessay*). In deze verzameling die behalve prenten, ook foto's, tekeningen, kaarten, atlassen en bijzondere boeken bevat, bevindt zich een tekening van een zwarte man, getiteld *Borststuk van een neger*. Deze is gemaakt door Willem Witsen (1860-1923), die familie is van Cornelis Jansz. Witsen (zie: *Cornelis Jansz. Witsen*). Het is niet duidelijk wanneer dit werk is gemaakt.

Zeer opmerkelijk is het boek van Albertus Seba (1665-1736) *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio, et iconibus artificiosissimis expressio, per universam physices historiam*, uitgegeven tussen 1734 en 1765. Dit *Locupletissimi rerum* is een rareitenkabinet in boekvorm. Het zit vol met prenten van curieuze, zeldzame natuurlijke objecten, op de pagina met foetussen zien we bijvoorbeeld een olifantje met ernaast een misvormde foetus uit Curaçao op sterk water.¹¹³

Inmiddels studeren veel studenten met een Afrikaanse of Caribische achtergrond in Leiden. In de eerste naoorlogse decennia betrof dat vooral Surinamers en in mindere mate Antillianen. Het verhaal gaat dat in 1964 een Surinaamse student in de Leidse universiteitsbibliotheek het toen bijna vergeten boek *Wij slaven van Suriname* las, van de Surinaamse nationalist en (in Nederland) verzetsstrijder Anton de Kom (1898-1945). *Wij slaven van Suriname*, met zijn antikoloniale en antiracistische boodschap, sprak in de roerige jaren

De Curaçaose foetus uit Seba's
'kabinet'

zestig zeer tot de verbeelding. De student zou het boek uit de bibliotheek hebben meegenomen – dat exemplaar is nooit teruggevonden – en met leden van de Surinaamse Studenten Unie hebben gedeeld, die vervolgens het boek kopieerden en in Nederland én Suriname verspreidden. Het later meermalen herdrukte boek werd een belangrijke inspiratie voor het Surinaamse nationalisme.¹¹⁴

Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) Reuvenplaats 2 32

Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), werd in 1851 in Den Haag opgericht. In 1966 verhuisde het naar Leiden, waar het nog steeds op de campus Geesteswetenschappen van de universiteit is gevestigd. Sinds zijn oprichting heeft het KITLV tientallen boeken over het Nederlandse slavernijverleden gepubliceerd, van de hand van eigen onderzoekers en andere historici uit binnen- en buitenland. Ook vandaag wordt op het instituut nog onderzoek gedaan naar slavernij en het cultureel erfgoed dat verwijst naar deze periode.¹¹⁵

De digitale collectie van het KITLV bevat verschillende tekeningen, prenten en foto's over Suriname,

'Creolenmarkt' aan de
Heiligeweg in Paramaribo,
foto van Julius Müller

Kappen en vervoeren van
suikerriet van Th. Bray

gemaakt door zowel amateur- als professionele kunstenaars. Hier volgt een kleine greep uit de collectie. Théodore Bray (1818-1887) beheerde bijna dertig jaar Surinaamse plantages. Tijdens zijn verblijf heeft hij minstens 25 tekeningen over het leven op de plantage gemaakt. Sommige tekeningen bevatten satire en sociale kritiek. Door zijn werk begrijpen wij beter hoe het leven op een plantage aan het eind van de slavernij eraan toe ging.¹¹⁶

Ook jurist en geestelijke Arnoldus Borret (1848-1888) maakte tekeningen van het leven op plantages. Ook schetste hij mensen op straat en in de rechtszaal. Hij gaf zo een kleurrijk beeld van de verschillende bevolkingsgroepen, onder wie Afro-Surinamers in traditionele kledij.¹¹⁷

Julius Muller (1846-1902), geboren in Suriname, fotografeerde allerlei onderwerpen, waaronder plantages, goudwinning, volkstypen en feestelijke gebeurtenissen. Hij toonde bij voorkeur de goede kanten van het leven in Suriname. Zijn foto's werden ingezet voor de economische, politieke en maatschappelijke ontwikkeling van het land.¹¹⁸

Negermuziek van Borret

Kotomisi met oranjetakje
van Borret

De Leidse Hortus Botanicus,
met op de achtergrond het
Academiegebouw

Hortus botanicus Rapenburg 73 56

De Leidse Hortus Botanicus werd in 1590 gesticht en is daarmee de oudste van Nederland. Hier zijn planten uit de hele wereld te vinden, ook uit het Caribisch gebied. De Nederlandse overzeese expansie schiep immers niet alleen economische en geopolitieke mogelijkheden, maar opende ook voor botanici en andere natuurvorsers een nieuwe wereld, bijvoorbeeld in Noord-Brazilië en de Guyana's. Het tropische regenwoud kende een unieke, bijzonder rijke biodiversiteit van flora en fauna. Het duurde dan ook niet lang voordat botanici in Leiden gingen schrijven over nieuwe ontdekkingen. Slechts zelden werd in beschrijvingen van deze collecties iets vermeld over de slavernij die sinds de kolonisatie de kern uitmaakte van de sociale structuur van deze gebieden. In de Hortus zijn tegenwoordig verschillende plantensoorten te vinden die op de plantages door slaven werden verbouwd, zoals koffie, suiker en cacao.

Rijksmuseum Boerhaave Lange Sint Agnieten- straat 10 57

Rijksmuseum Boerhaave is het rijksmuseum voor de geschiedenis van de natuurwetenschappen en de geneeskunde in Nederland. De collectie bestaat uit objecten, afbeeldingen, boeken en archieven. Bijzonder is het boek *Metamorphosis insectorum Surinamensium* ofte *verandering der Surinaamsche insecten, waar in de Surinaamsche rupsen en wormen met al des zelfs veranderingen na het leven afgebeeld en beschreven worden*. Het is in 1705 geschreven en geïllustreerd door de van oorsprong Duitse Maria Sibylla Merian (1647-1717). Zij was op expeditie geweest naar Suriname om inheemse planten en insecten te bestuderen. Haar tekeningen zouden later worden gebruikt door Linnaeus, die op basis van dit werk Surinaamse planten een Latijnse, wetenschappelijke naam gaf.¹¹⁹ Merian is in haar Surinaamse tijd uiteraard in aanraking gekomen met slaven; zij heeft een plant

beschreven die door slavinnen gebruikt werd om ongewenste kinderen te aborteren.¹²⁰

Een van de meest opmerkelijke collecties van het museum bestaat uit een aantal geconserveerde foetussen uit de achttiende en negentiende eeuw, waarvan verondersteld wordt dat er acht

van Afrikaanse afkomst zijn. Wat deze foetussen zo bijzonder maakt, is niet alleen hun herkomst, maar ook het feit dat zij zijn gedecoreerd met kettingen gemaakt van glazen kralen, een veelvoorkomend betaalmiddel ten tijde van de Atlantische slavenhandel.¹²¹ Hoe de foetussen precies in Leiden terecht zijn gekomen is een raadsel; soortgelijke met kralen versierde foetussen zijn buiten Nederlandse collecties niet bekend. De gebruikte 'natte' conserveringsmethode in ethanol vernietigt het DNA en bleekt de huid, waardoor het achterhalen van de herkomst vrijwel onmogelijk is. Het zou om geaborteerde West-Afrikaanse kinderen kunnen gaan of om te vroeg geboren baby's die op een slavenschip hun dood vonden. Het is onwaarschijnlijk, maar niet geheel uitgesloten dat de foetussen witte kinderen zijn die in de West-Afrikaanse traditie versierd werden. Hoe het ook zij, de beschrijvingen in de museale catalogisering luiden: 'zwart', 'heel zwart', 'niet heel zwart', 'Afrikaans', 'Hottentot' en 'Aziatisch'.¹²²

Museum Volkenkunde Steenstraat 1 50

Museum Volkenkunde vormt tegenwoordig samen met het Tropenmuseum en het Afrikamuseum het Nationaal Museum van Wereldculturen. In de collecties van deze musea zijn allerlei voorwerpen

De titelpagina van Merians boek

< Merians tekening van de pauwenbloem, die werd gebruikt om abortus op te wekken

Een met kralen versierde foetus

Een tekening van Stedman

en kunstwerken te vinden die te maken hebben met de slavernij en slavenhandel. Het Museum Volkenkunde heeft enkele objecten die hiernaar verwijzen, zoals zweepen en boeien. De meeste stukken zijn echter voorwerpen uit het alledaagse leven van de Surinaamse marrons. Een deel hiervan is afkomstig uit de verzameling van John Gabriel Stedman (1744-1797), een Schots-Nederlandse kapitein in dienst van de Schotse Brigade van het Nederlandse leger. In 1772 werd Stedman met deze brigade van zo'n vijfhonderd man naar Suriname gestuurd om een opstand van marrons te onderdrukken. De strijd duurde vijf jaar en al die tijd bleef Stedman schrijven en tekenen. Het leverde een schitterend boek op. Zijn dikke, eerst in het Engels (1795) en later in vele andere talen gepubliceerde *Narrative, of Five Years' Expedition against the Revolted Negroes of Suriname* werd een van de belangrijkste bronnen van kennis over het slavernijverleden van Suriname.¹²³ Stedman was zeer geïnteresseerd in de Surinaamse natuur, maar ook in de cultuur van inheemsen en de Afrikaanse en Afro-Surinaamse bevolking. Hij verzamelde ook hun muziekinstrumenten. In de museumcollectie bevindt zich een banjo gemaakt van een kalebas. Deze werd gemaakt door

De banjo die Stedman meenam uit Suriname

een slaaf in Suriname en rond 1770 door Stedman verworven. Het is een prachtig voorbeeld van instrumenten zoals die vanaf de zeventiende eeuw ook op andere

plekken in de Nieuwe Wereld werden gemaakt door slaven. Ook zijn er andere voorwerpen gemaakt van de schil van een kalebas, zoals versierde rammelaars die gebruikt werden bij dansen, of een bak met deksel, of lepels van de gedroogde schil. Geïnspireerd op dit model werden er ook houten varianten van gemaakt, zoals opscheplepels in de vorm van kalebaslepels. De collectie bevat ook alledaagse houten voorwerpen, zoals deursloten, roerstaven en bankjes. En dan is er nog een collectie textiel en kledingstukken gemaakt door Marrons, zoals kuitbanden en versierde schorten, en geborduurde lendedoeken.¹²⁴

Behalve een uitgebreide collectie herbergt Museum Volkenkunde het Research Center for Material Culture, dat zich onder meer bezighoudt met hedendaags cultureel erfgoed van het slavernijverleden, met inbegrip van herinneringen en tradities.

Naturalis Biodiversity Center Darwinweg 2 16

Het Naturalis Biodiversity Center wil met behulp van zijn museale collectie het natuur- en cultuurhistorische verhaal van de natuur vertellen. Die collectie bestaat uit allerlei objecten: fossielen, botten van uitgestorven diersoorten, stenen en planten uit zowel de Nederlandse natuur als Zuidoost-Azië, West-Afrika en Tropisch Amerika.

Een voorbeeld hiervan is het zogeheten Hermann-Herbarium. Dit is een zeventiende-eeuws boek met voorbeelden van ongeveer vijftig gedroogde plantensoorten uit Suriname. Het draagt de naam van de oorspronkelijk Duitse botanicus Paul Hermann, die van 1679 tot 1695 hoogleraar was aan de Leidse universiteit. Hermanns herbarium bevat de oudst bewaard gebleven plantencollectie uit Suriname, die bovendien niet alleen Latijnse maar ook de plaatselijke plantennamen laat zien. Het bevat ook oorspronkelijk Afrikaanse gewassen die door de Atlantische slavenhandel in de regio werden geïntroduceerd.¹²⁵

Okra, een van oorsprong Afrikaanse plant, uit het Hermann-Herbarium

De titelpagina van de *Historia naturalis Brasiliae*

Een vergelijkbaar boek uit de collectie van Naturalis is *Historia naturalis Brasiliae*, geschreven door de Leidse arts en botanicus Willem Piso (1611-1678) in 1648. Dit is het eerste wetenschappelijke werk over Brazilië, mede gebaseerd op eigen waarneming in Nederlands-Brazilië (1630-1654). Piso maakte onder andere gebruik van eerdere observaties van Georg Markgraf en Johannes de Laet (zie: *Johannes de Laet*) en beschreef niet alleen de flora en fauna van het gebied, maar ook tropische ziektes en de gewoonten en gebruiken van de inheemse bevolking. Over slavenhandel en slavernij, toch fundamenteel voor de kolonie, schrijft Piso echter niet.¹²⁶

Erfgoed Leiden en Omstreken Boisotkade 2A 59

Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) is het regionale centrum waar het archief van Leiden en omliggende gemeenten wordt beheerd en dat zich tevens richt op monumentenzorg, archeologie, lokale geschiedenis en plaatselijk erfgoed. In deze collecties vinden wij ook sporen van slavernijverleden. In het voorgaande werd vaak verwezen naar relevante doop- en trouwregisters, brievencollecties (zie: *Daniël van der Meulen*) en bedrijfsarchieven (zie: *Compagnie Van Eys*). Ook zijn er in de bij ELO ondergebrachte archieven van de Lutherse Diaconie en van de Weeskamer allerlei stukken te vinden die te maken hebben met Leidse belangen in plantages, in de West-Indische Compagnie, in de suikerhandel en dergelijke – en daarmee per definitie dus ook Leidse betrokkenheid bij slavenhandel en slavernij.¹²⁷

Een treffend voorbeeld ter afsluiting van dit gidsje is de in ELO bewaarde inventaris van de koffieplantage Maasstroom in Suriname, opgemaakt in 1786 ten behoeve van de eigenaresse, de weduwe eigendom van Elisabeth Meijners-Hamilton, zelf woonachtig in Rotterdam, maar met Leidse familieconnecties.¹²⁸ In deze inventaris werden, zoals gebruikelijk, alle

roerende en onroerende goederen genoteerd, beginnend met de gronden, gevolgd door de gebouwen en inventaris, dan het vee, en tenslotte de 'slavenmagt', in dit geval 'tezaem 217 Koppen Slaaven So Groot als Klijn': 59 mannen, 69 vrouwen, 47 jongens en 42 meisjes, in deze volgorde één voor één genoteerd – kostbaar bezit immers.

De namen van de tot slaaf gemaakte Afrikanen en hun nageslacht zijn zeer gevarieerd; ook dit is typerend voor alle naamlijsten die wij hebben van 'slavenmagten' op plantages. Een willekeurige greep uit deze lijst: de mannen Samuel, Cicero, Adam, Achilles, October, Cojo, Orange, Samson, Tripoli, Courage, Nieuwe Jaehr, Adonis, Atlas. De vrouwen Cornelia, Lucrecia, Affiba, Anna, Aurora, Seraphina, Betje, Sicilia, Roxanna. De jongens Daniel, Nero, Brutus, Amour, Alexander, Orpheus, Isaak, Bachus, Sultan, Louis, Cardinaal, Dirk. De meisjes Petronella, Kaatje, Charmantje, Jaba, Eva, Margo, Europa, America, Fortuna. Namen die hen in de regel werden gegeven door de plantagedirecteur. Of zij zichzelf onderling ook zo noemden, of liever met Afrikaanse namen, wij weten het niet.

Een flink gedeelte van de slaven staat te boek als oud, ziek, 'van weinig dienst'. En er is de in zulke inventarissen altijd terugkerende hiërarchie naar soort werk, vaak weer samenhangend met kleurverschil. Zelfs binnen de slavernij wordt er ongelijkheid opgelegd. En zo vinden we in de lijst van volwassen mannen: drie 'officiers', opzichters: Cadet, Floris, Volle. Daarna de 'timmernegers', delvers en 'veldnegers'. Bij één, Gideon, staat genoteerd dat hij 'carboeger' is: hij heeft ook enig 'Europees bloed'. Dan de 'wijven': eerste drie 'huismijden', Constantie, mulattin, Swaantje, Truij. Veruit de meeste vrouwelijks slaven staan genoteerd als 'veldmeiden'. Cornelia, Johanna en Louisa wonen echter niet op de plantage maar in Paramaribo; de laatste twee worden aangeduid als 'mulattin', half

Het gebouw van Erfgoed
Leiden en Omstreken aan de
Boisotkade

Europees, half Afrikaans. 'Carboeger' Willemijntje heeft dat geluk niet, zij is gewoon veldmeid. Van de jongetjes verblijven er drie in Paramaribo: Doris en Matthijs, aangeduid als 'mulat', en Peetje, 'mesties'. Onder de meisjes zijn er drie 'mulattinnen', Margrita, Heleena en de 'seugling' Ubrica, en de 'carboeger' Liesbeth. Dat zoveel jonge kinderen van gemengde afkomst zijn kan slechts betekenen dat het weinige mannelijke personeel op de plantages – meestal slechts twee of drie – seksuele relaties onderhield met de slavinnen. Het laat zich raden dat dit bepaald niet altijd een kwestie van wederzijds genoegen was – integendeel, intimidatie en ook verkrachting zullen ook op Maasstroom tot de harde werkelijkheid hebben behoord. Soms werden kinderen uit zulke 'relaties' vrijgekocht; vaker niet.

Verantwoording

Wij danken de volgende instellingen voor het kosteloos beschikbaar stellen van beeldmateriaal:

Amsterdam Museum, Erfgoed Leiden en Omstreken, Fotoarchief Eerste Kamer, Koninklijke Bibliotheek/Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie, Museum Catharijneconvent, Museum de Fundatie, Museum de Lakenhal, Museum Volkenkunde, Nationaal Archief, Naturalis Biodiversity Center/Nationaal Herbarium Nederland, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Rijksmuseum, Rijksmuseum Boerhaave, Stadsarchief Amsterdam, Universitaire Bibliotheken Leiden, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Werkgroep Historisch Berbice.

Pagina

- 7 Roos Knigge, *Redoute Leijden*, foto
- 8 Sam Gobin, *kaart Atlantisch gebied*, grafiek
- 10 Roos Knigge, *Nationaal monument slavennijverleden*, foto
- 14 Roos Knigge, *Lutherse Kerk*, foto
- 15 Roos Knigge, *Hooglandse Kerk*, foto
Roos Knigge, *Pieterskerk*, foto
- 16-17 Michiel van Musscher, *Thomas Hees met zijn neven Jan en Andries Hees en een bediende*, olieverf op doek, 76,0 × 63,0 cm, 1687 (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-C-1215) (detail)
- 18 Jan Cornelisz. van 't Woudt, *Vera anatomiae Lugduno-Batavae cum sceletis et reliquis quae ibi extant delineati*, ets en kopergravure op papier, 39,3 × 33,0 cm, 1644 (Leiden, Bijzondere Collecties Universiteit Leiden, collBN Port 315-111 N 19)
 - Abraham Rademaker, Klinkenberg toebehorende Mevrouw de Weduwe van den Heer Frans Velters. Klinkenberg appartenant á Madame la Veuve du Sieur Francois Velters, kopergravure op papier, 16,4 × 19,4 cm, 1732 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV89850)
- 19 Archieftekst (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, Nederlands Hervormde Gemeente Warmond, Lidmatenregisters, 4 juni 1750, inventarisnummer 28, archiefbloknummer 1455)
- 20 Archieftekst (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, Dopen NH Hooglandse Kerk, 17-09-1750, archiefnummer 1004, inventarisnummer 251)
- 21 Abraham Rademaker, *Vue du Rhin à Leyderdorp, en tirant vers Leide. Rhyn gesigt tot Leyderdorp, siende naar Leyden*, kopergravure op papier, 20,2 × 24,5 cm, 1732 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV76801)
 - *Burgelijke stand en bevolkingsregister aan de Wagenwegstraat, 1945-1955* (Amsterdam, Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam, UBM: FotoAM xxx, Surinamica)
- 22 Louis François Gerard van der Puyl, *Portret van Nicolaas Hartingh (1752-1795) en Louise Elisabeth Meyners (1755-1798) met hun vier oudste kinderen, bij hun buitenplaats "Duin en Dal" onder Noordwijkerhout*, olieverf op doek, 78,0 × 94,0 cm, 1780 (Den Haag, RKD – Nederland Instituut voor Kunstgeschiedenis, 59119/0000380460)
- 23 Pierre Quentin Chedel, *Fort Amsterdam de Cormantijn aan de Goudkust. Forte Hollandois de Cormantin nommé Amsterdam, tiré de Barbot / Fort Royal de Manfro, tiré de Barbot*, ets op papier, 22,8 × 15,5 cm, 1746 (Amsterdam, Rijksmuseum, NG-2014-24-2) (detail)
- 24 *Een neger ... wenschte ... geplaatst te zyn*, advertentie *Amsterdamsche Courant*, 31-01-1792

- 25 *Huis ter Wege in Sassenheim*, glasnegatief, 27,0 × 21,0 cm, ca. 1900 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, G0005080) (detail)
Inge Claasen, *PR Berbice*, foto, 2017
- 26 Roos Knigge, *Moriaansteege*, foto
- 27 Roos Knigge, *Gopers in Leiden*, foto's
Roos Knigge, *Huis 'In de bogd van Genée'*, foto
- 28 Cornelis Troost, *Portret van Joan Jacob Mauricius, gouverneur-generaal van Suriname, dichter en toneelminnaar*, pastel en gouache op papier, 73,0 × 58,0 cm, 1741 (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-4060)
- 30 Jan Lamsvelt, *Zwieten, kopergravure op papier*, 11,0 × 20,0 cm, 1712 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV94010)
- 31 Roos Knigge, *Voormalig Hellige Geestweeshuis*, foto
- 32 A.C.Ph. Vogelsang, *Gesigt op 't Oude Kasteel 'Ter Does' bij Leyden in Holland ect., pentekening op papier*, 21,0 × 29,0 cm, 1911 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV77065)
 - Johannes Vingboons, "*t'eylant St. Thome*", aquarel op papier, 44,0 × 61,0 cm, ca. 1665 (Den Haag, Nationaal Archief, VEH0619.102)
- 33 Jacob Timmermans, *Voormalig Sint Barbara-klooster aan het Rapenburg 10 vanaf het Rapenburg oostzijde op de voorgevel en zijgevel aan de Langebrug gezien. Thans 'Prinsenhof', tekening in kleur*, 15,0 × 20,0 cm, ca. 1751-1800 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV25336)
 - Michiel Jansz. van Mierevelt, *Portret van Maurits (1567-1625), prins van Oranje*, olieverf op paneel, 220,3 × 143,5 cm, ca. 1613-1620 (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-255)
- 34 Michiel Jansz. van Mierevelt (atelier van), *Portret van Frederik Hendrik, prins van Oranje*, olieverf op doek, 111,5 × 87,7 cm, ca. 1632 (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-254)
 - Gerard van Honthorst (atelier van), *Portret van Willem II (1626-50), prins van Oranje*, olieverf op paneel, 30,0 × 24,1 cm, ca. 1653 (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-520)
 - Willem Wissing (manier van), *Portret van Willem III (1650-1702), prins van Oranje*, olieverf op doek, 113,0 × 89,0 cm, 1680-1710 (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-1228)
- 35 Abraham de Haen II, *Slot Abtspoel*, potlood en inkt op papier, 8,0 × 10,5 cm, 1730 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-T-00-1612)
 - Jan Gerritsz. van Bronckhorst, *Portret van Johannes de Laet op zestigjarige leeftijd*, ets op papier, 24,0 × 18,0 cm, 1641-1661 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1898-A-20727)
- 36 Bartholomeus van der Helst, *De schuttersmaaltijd in de Voetboog- of St. Jorisdoelen te Amsterdam ter viering van*

- het sluiten van de vrede van Munster*, 18 juni 1648, olieverf op doek, 232,0 × 547,0 cm, 1648 (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-C-2) (detail)
- 37 Roos Knigge, *Fort Witsen*, foto
 - Pieter Jacobus Mulder, *Carte Offerte à Réunion Wallonne De Leyde*, lithografie op papier, 20,0 × 44,0 cm, 1891 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV23961) (detail)
 - *Afrikaanse Thalia, of het derde deel van de geurige zangodin, gravure op papier*, 1679 (Utrecht, Universiteitsbibliotheek Utrecht, 95 H 3 dl 3) (titelpagina)
 - 38 Hendrik de Leth, Jan Daniël Knapp, *Naaukeurige Plattegrond van den Staat en den Loop van Rio de Berbice. Met derzelver Plantagien in de Geocroyeerde colonie de Berbice gelegen*, verf en gravure op papier, 64,3 × 92,0 cm, ca. 1700 (Amsterdam, Rijksmuseum, NG-477)
 - Abraham de Haen, Hendrik Spilman, 't Huis Klein Poelgeest, ets op papier, 13,3 × 15,6 cm, 1730 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV76499)
 - 39 Pieter van Drongen, *Deze tekeningh verbeeld de binnen plaats, de solder en de platte grondt van de suyker rafinaderij van Juliën Parat staende op de Langegraft tusschen Santstrende de nieuwe Voldersgracht*, 40,0 × 47,0 cm, 1733 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV31024.2)
 - 40 Abraham Rademaker, *Voordorp, toebehorende Mevrouw Philippa Bachman, weduwe van Heer Nicolaas Houtkoper. Voordorp, appartenant á Madame Philippine Bachman, veuve de Mr. Nicholas Houtkoper*, kopergravure op papier, 15,0 × 19,0 cm, 1732 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV7155)
 - 41 Jan Gerardsz. Palthe, *Portret van Susanna Margaretha van Hoogenhouck*, olieverf op paneel, 67,0 × 46,7 cm, ca. 1753 (Leiden, Museum de Lakenhal, S 355)
 - Jan Gerardsz. Palthe, *Portret van Ambrosius Tulleken*, olieverf op paneel, 67,0 × 46,7 cm, 1753 (Leiden, Museum de Lakenhal, S 354)
 - 43 Roos Knigge, *Voormalige Kweekschool voor Zeevaart*, foto
 - Hendrik 'de Zeevaarder', prins der Nederlanden, *Eigenhandige schetsen door Prins Hendrik 1835, 1837 en 1843* (Den Haag, Koninklijke Verzamelingen, MU/4426_01)
 - 44 Hendrik Jonker, *Oefenmaakt in feesttooi en hoofdgebouw van de Kweekschool voor Zeevaart*, foto zwart/wit, 13,7 × 23,9 cm, 1906 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV19593.5)
 - 45 Haatje Pieters Oosterhuis, D.A.M. Sluyter, *Zinnebeeldig Tafereel der overgifte van het octrooi tot de oprichting eener Hoogeschool te Leyden door Z.D.H. Willem I, Prins van Oranje*, enz. aan de Ed. Achth. der Stad, van welke het

- viijfde halve eeuwfeest, volgens Besluit van de Edele Achtbare Heeren, aquatint op papier, 34,0 × 45,0 cm, 1825 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV63602)
- 47 H. van Batenburg, Servaas en Zonen, *Academia Lugdunensis Anno 1614*, prentbriefkaart (reproductie), 10,0 × 15,0 cm, ca. 1975 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, P8K0006)
- Roos Knigge, *Academiegebouw Universiteit Leiden*, foto
- 48 Reinier Vinkeles naar Jacobus Buys, *Portret van Festus Hommius, predikant te Leiden*, ets en gravure op papier, 23,5 × 15,3 cm, 1789 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1907-3511)
- Hendrik Bary naar Michiel Jansz. van Mierevelt, *Portret van Hugo de Groot*, gravure op papier, 13,0 × 8,5 cm, 1657-1707 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-BI-587)
- 49 *Moord op commandeur Langendijk in Nassau in Guyana*, prent, 17,4 × 14,0 cm, 1660 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek/Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie)
- 50 Jacob Timmermans, Koepoort met Molensteeg en Raamsteeg, tekening in kleur, 19,5 × 24,0 cm, ca. 1770 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV3232.16)
- 51 Casper Luyken, *Amerikaanse voyagien naar Rio de Berbice en Suriname*, ets op papier, 19,1 × 14,5 cm, 1695 (Amsterdam, Amsterdam Museum, A 43453)
- Jacob Houbraken naar Frans van Mieris, *Portret van Gerard van Loon*, gravure op papier, 32,4 × 21,3 cm, 1732-1780 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-48.526) (detail)
- 52 François van Bleyswijck, *Portret van predikant Jacobus Elisa Johannes Capitein*, ets en gravure op papier, 22,6 × 17,3 cm, ca. 1742 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-BI-1233) (detail)
- B.F. Immink, *Slaven bij Fort Elmina in Ghana*, ets en gravure op papier, 18,1 × 14,8 cm, 1742 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1935-819)
- Jacob Timmermans, *Gezicht op de Latijnse School*, tekening in kleur, 15,0 × 19,0 cm, ca. 1788 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV19009)
- 53 *Staten College*, tekening in kleur, 16,0 × 21,0 cm, ca. 1780 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV16313)
- Jacob Houbraken naar Reinier Vinkeles, *Portret van Nicolaas Simon van Winter*, ets en gravure op papier, 19,0 × 14,0 cm, 1771-1773 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1995-263) (detail)
- Reinier Vinkeles, *Toneel van het gebedrijf van het treurspel "Monzongo" in de Stadsschouwburg, Leidseplein*, gravure op papier, 1774 (Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam, 010097004566)
- 54 *Portret van Mr Elias Luzac*, pastel op papier, 27,1 × 22,0 cm, ca. 1770 (Leiden, Museum de Lakenhal, S 1049)
- 55 Reinier Vinkeles, Cornelis Bogerts naar Jacobus Buys, *Portret van Petrus Camper*, kopergravure op papier, 10,0 × 7,0 cm, ca. 1741-1800 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV52980) (detail)
- Reinier Vinkeles naar Petrus Camper, *Studie van twee apenkoppen en twee menselijke koppen*, ets op papier, 26,8 × 42,6 cm, 1785 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1909-6499)
- Jacob Houbraken naar Carel Isaak de Moor, *Portret van Bernhard Siegfried Albinus*, ets en gravure op papier, 29,0 × 19,5 cm, 1721-1751 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-48.805) (detail)
- 56 Reinier Vinkeles naar Monogrammist TL, *Portret van Pieter Vreede*, ets en gravure op papier, 24,7 × 16,5 cm, 1786-1809 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-62.976) (detail)
- Roos Knigge, *Bethlehemhof*, foto
- 57 Reinier Vinkeles, Cornelis Bogerts naar Jacobus Buys, *Portret van Paul Henri Marron*, ets en gravure op papier, 9,7 × 6,5 cm, ca. 1783-1795 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1907-3485) (detail)
- La Grande Eglise Valonne, kopergravure op papier, 17,7 × 21,5 cm, 1712 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, PV23403)
- 58 *Surinaamse slavenzweep* (Leiden, Museum Volkenkunde, RV-1752-56)
- D.Th. Gevers van Endegeest (Fotoarchief Eerste Kamer)
- 59 Roos Knigge, *Kasteel Endegeest*, foto
- Roos Knigge, *Kasteel Oud-Poelgeest*, foto
- Leendert Springer, *Portrait of Hendrik Willem Tydeman, professor of Law at Leiden University*, prent (Leiden, Bijzondere Collecties Universiteit Leiden, PK-PT-406) (detail)
- 60 Jan Ensing, *Portret van Johan Frederik van Oord, hoogleraar te Leiden*, prent (Leiden, Bijzondere Collecties Universiteit Leiden, BN 1056) (detail)
- 61 Johan Heinrich Neuman, *Johan Rudolph Thorbecke (1796-1872). Minister van Staat en minister van binnenlandse zaken*, olieverf op doek, 100,0 × 84,0 cm, 1852 (Amsterdam, Rijksmuseum, SK-A-4120)
- 62 Dirk Jurriaan Sluyter, *Portret van de dichter en schrijver Isaac da Costa*, ets, staalgravure en stippelwerk op papier, 25,0 × 16,6 cm, 1826-1886 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1911-2830) (detail)
- Willem Grebner naar Mattheus Ignatius van Bree, *Portret van Willem Bilderdijk*, mezzotint, gravure en roulette op papier, 38,1 × 27,8 cm, 1794-1866 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1906-3244) (detail)
- 63 Gert Oostindie, *Tula-monument*, foto
- Johannes Philippus Lange naar Willem Grebner, *Portret van Nicolaas Beets*, staalgravure op papier, 13,5 × 10,5 cm, 1820-1841 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-46.595) (detail)
- 64 Roos Knigge, *Illustratie Camera Obscura*, foto
- 65 Jan Rotgans, *Portret van Paul Christiaan Flu, hoogleraar Tropische hygiëne te Leiden*, olieverf op doek, 63,0 × 55,0 cm, 1881-1949 (Leiden, Bijzondere Collecties Universiteit Leiden, Icones 392)
- Willem Johannes Kret, *Voordeur van Rapenburg 33, glasnegatief*, 15,0 × 10,0 cm, 1938 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, GN01786) (detail)
- 66 Rembrandt van Rijn, *Doop van de kamerling*, olieverf op paneel, 1626 (Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM 5380) (foto: Ruben de Heer)
- 68 Gert Oostindie, *Pistorius*, prent
- George Hendrik Breitner, *Een arabier*, aquarel op papier, 34,0 × 51,0 cm, 1885 (Zwolle, Heino/Wijhe, Museum de Fundatie, 0000002436)
- 69 *Lakenloodje met afbeelding van Leidse sleutels*, lood, 4,3 × 0,3 cm, 1600-1700 (Leiden, Museum de Lakenhal, 5360)
- 70 Abraham Lambertsz. van den Tempel, *De Leidse Stedenmaagd ontvangt de Nering*, olieverf op doek, 207,0 × 266,5 cm, 1651 (Leiden, Museum de Lakenhal, S 427)
- 71 Ary de Vois, *Dido en Aeneas op jacht*, olieverf op paneel, 44,5 × 52,3 cm, ca. 1660-1670 (Leiden, Museum de Lakenhal, B 1250; Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: langdurig bruikleen aan Museum De Lakenhal, Leiden)
- 72 Pieter van Ruyven, *Afrika*, plafondstuk, olieverf op doek en hout, 198,5 × 204,0 cm, 1714 (Leiden, Museum de Lakenhal, S 517.4)
- 74 Willem Witsen, *Boorstuk van een neger*, tekening (Leiden, Bijzondere Collecties Universiteit Leiden, PK-T-AW 3320)
- Roos Knigge, *Illustratie Curaçose foetus, Seba*, foto
- 75 Julius Eduard Müller, *De Creolenmarkt aan de Heiligeweg met aan het eind het kantoor van de Koninklijke West-Indische Mailldienst (K.W.I.M.)*, albuminedruk, 22,0 × 27,0 cm, ca. 1885 (Leiden, KITLV-Collecties Universiteit Leiden, 39033)
- 76 Théodore Bray, *Kappen en vervoeren van suikerkriet*, lithografie in kleur op papier, 30,5 × 22,5 cm, 1850 (Leiden, KITLV-Collecties Universiteit Leiden, 36C340)
- Arnoldus Hyacinthus Aloysius Hubertus Maria Borret, *Negermuziek*, aquarel op papier, 24,5 × 19,5 cm, ca. 1880 (Leiden, KITLV-Collecties Universiteit Leiden, 36C185)
- Arnoldus Hyacinthus Aloysius Hubertus Maria Borret, *Kotomisi met oranjetakje*, aquarel op papier, 17,0 × 11,0 cm, ca. 1880 (Leiden, KITLV-Collecties Universiteit Leiden, 36A231)
- 77 Roos Knigge, *Hortus Botanicus*, foto
- 78 Maria Sybilla Merian, *Ingekleurde frontispice met Flora en cupidootjes spelend met vlinders*, 1705 (Leiden, Rijksmuseum Boerhaave, B05516)
- Maria Sybilla Merian, *Ingekleurde gravure met pauwenbloem, rupsen en vlinder*, 1705 (Leiden, Rijksmuseum Boerhaave, B05632)
- Sebald Justinius Brugmans, *Natpreparaat: menselijke foetus uit Ethiopië, met kralen omhangen* (Leiden, Rijksmuseum Boerhaave, ALL AF 44)
- 79 William Blake, *The execution of breaking on the rack*, prent (1796)
- Banjo, kalebas, hout, schapenvel en ijzer, 81,0 × 16,0 × 13,0 cm, 1770-1777 (Leiden, Museum Volkenkunde, RV-360-5696)
- 80 *Okra*, folio 1, Hermann-Herbarium, 1687-1689 (Leiden, Naturalis Biodiversity Center/Nationaal Herbarium Nederland)
- 81 *Historia Naturalis Brasiliae*, titelblad, ingekleurde gravure op papier, 1648 (Leiden, Bijzondere Collecties Universiteit Leiden, 1407 B3>7)
- 82 Roos Knigge, *Erfgoed Leiden en Omstreken*, foto

Noten

Inleiding

- 1 Het *paga tera* systeem. Nimako e.a. 2011, p. 67.
- 2 Van Stipriaan e.a. 2007.
- 3 Archeologisch park Matilo, Leiden, verder ook bij Katwijk, Valkenburg, Alphen aan de Rijn, Zwammerdam. Zie Erfgoed Leiden en Omstreken (hierna ELO), onder meer over 'slavenkassen' bedoeld om deze Leidenaren weer vrij te kopen. Over 'swarte, vrije of onvrije' uit Indonesië, zie Van Dijk 1986.
- 4 www.kitv.nl

Zwart en Wit

- 5 Zie: Poeze e.a. 1986, Oostindie e.a. 1986.
- 6 ELO, Dopen Hooglandsche Kerk 2 mei 1741 - 1754, archiefnummer 1004, Dopen NH Hooglandsche Kerk, inventarisnummer 251.
- 7 Leidsche Courant, 19 juni 1751. ELO, Doopboek Hooglandsche Kerk, Doopboek Pieterskerk. Archief van de Kerkeraad van de NH Gemeente in Leiden.
- 8 Hardenberg e.a. 1950, pp. 6-7; Krieken 1999, pp. 47-48, 52.
- 9 Kolfin e.a. 2008, pp. 92, 94.
- 10 Oudschans Dentz 1941, pp. 166-167; Leemans 1939, p. 90; Knappert 1930, p. 293; ELO, Archief van notaris Pieter Hubertus Pla [Pietersz.], 1723-1772, archiefnummer 506, inventarisnummer 1972, blad 129; ELO, Nederlands Hervormde Gemeente Warmond, Lidmatenregisters, 4 juni 1750, inventarisnummer 28, archiefbloknummer 1455; ELO, Trouwen NH 1721 - 1794; met index, archiefnummer 600, inventarisnummer 718, blad 21; ELO, Dopen Nieuwe- of Marekerk 1714 - 1737, archiefnummer 1004, inventarisnummer 262; ELO, Doopboek NH Doopboek van de Nederduits Gereformeerde kerk, 1721 - 1812; met index, archiefnummer 600; ELO, Dopen NH, inventarisnummer 716, blad 11; www.surinameplantages.com/archief/c/constantia, geraadpleegd op 14-06-2017; www.surinameplantages.com/archief/m/maagdenburg, geraadpleegd op 14-06-2017; www.surinameplantages.com/archief/s/schoonoord, geraadpleegd op 14-06-2017.
- 11 Verhoeff e.a. 2014, p. 13; ELO, Archief van notaris Pieter Hubertus Pla [Pietersz.], 1723-1772, archiefnummer 506, inventarisnummer 1972, blad 129; ELO, Dopen NH, toegang 0600, inventarisnummer 716, folio 17v; ELO, Nederlands Hervormde Gemeente Warmond, Lidmatenregisters, 4 juni 1750, inventarisnummer 28, archiefbloknummer 1455.
- 12 ELO, Dopen NH Hooglandsche Kerk, 17-09-1750, archiefnummer 1004, inventarisnummer 251; ELO, Nederlands Hervormd Ondertrouw (1575-1795), 08-10-1751, archiefnummer 1004, inventarisnummer 40.
- 13 *Surinaamsche Staatkundige Almanach voor den Jaare 1794* 1794, pp. 39, 44; ELO, Dopen Lutherse Kerk, 13-04-1760, archiefnummer 1004, inventarisnummer 280-282; <http://collectie.wereldculturen.nl/Default.aspx?ccid=P7444&lang> geraadpleegd op 14-06-2017.
- 14 Staal 1929, pp. 168-169, 173; Den Haan 1996, p. 217; Van der Hoop 1924, pp. 207-209; ELO, Notarissen ter Standplaats Leiden, Archief van notaris Johannes [Johannesz.] Thijssen, 1751-1788, archiefnummer 0506, inventarisnummer 2300, folionummer 080; Leidsch Dagblad, 27-05-1879, p. 3.
- 15 Knappert 1930, p. 293; Davis 2011, p. 978; McLeod 1996, pp. 44, 47; Medendorp 2008, p. 10; Medendorp 1999, pp. 13-14.
- 16 Molhuysen e.a. 1930, p. 697; ELO, Dopen Lutherse Kerk, 01-06-1760, archiefnummer 1004, inventarisnummer 280-282.
- 17 Van Heest e.a. 1983, p. 131; Lunsingh Scheurleer e.a. 1987, p. 522-523; 535-536; Pelinck 1966, pp. 2-3, 6; ELO, Archief van notaris Albertus Kleynenbergh Jansz., 1768-1811, archiefnummer 506, inventarisnummer 2553, blad 321.
- 18 Essah 1997, p. 195; ELO, DTB Leiden, Dopen Vrouwenkerk 8 mei 1748 - 1811, Susanna van Cormantin, 24-06-1768, archiefnummer 1004, inventarisnummer 276, archiefbloknummer 0506; ELO, Notarieel Register Leiden 1768, Archief van notaris Johannes [Johannesz.] Thijssen, 1751-1788, archiefnummer 0506, inventarisnummer 2301, folio 187.
- 19 Syptesteyn 1858, pp. 40, 41, 42, 44, 45, 48, 53, 54; Knappert 1930, p. 292; Nationaal Archief (NL-HA-NA), Oud archief Burgerlijke Stand Suriname, inventarisnummer 9, kerkboek 1688 - 1730 (Paramaribo); Anna de Haas, *Lith, Charlotta Elisabeth van der*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/deLith> (13-01-2014), geraadpleegd op 14-06-2017.
- 20 Tegenwoordig gaat de Steenshuur in het Rapenburg over ter hoogte van de Doezastraat, vroeger hoorde de bocht ten westen van de Vliet ook nog bij de Steenshuur.
- 21 LO, Notarissen ter Standplaats Leiden, Archief van notaris Johannes [Johannesz.] Thijssen, 1751-1788, archiefnummer 0506, inventarisnummer 2300, folionummer 080; ELO, Notarieel Register Leiden 1768, Archief van notaris Johannes [Johannesz.] Thijssen, 1751-1788, archiefnummer 0506, inventarisnummer 2301, folio 187; ELO, Archief

- van notaris Johannes [Johannesz.] Thijssen, 1751-1788, 1769, archiefnummer 0506, inventarisnummer 2302, folio 058; ELO, Archief van notaris Johannes [Johannesz.] Thijssen, 1751-1788, archiefnummer 0506, inventarisnummer 2303, blad 123; Stadsarchief Amsterdam, Fransch of Waalsch Gereformeerde Kerk, DTB 1131, p. 116v0, p. 117, A04236000119; www.amsterdam-slavernij.nl/wp-content/uploads/2013/05/Status-slaven.pdf, geraadpleegd op 14-06-2017.
- 22 *Decreten etc. 1798*, p. 162; Ineke Mok, *Slavernij in de Republiek 3 - 'Zwarte negerjongen geabsenteerd'*, www.cultuursporen.nl/blog/slavernij-in-de-republiek-3-zwarte-negerjongen-geabsenteerd/ (16-03-2017), geraadpleegd op 14-06-2017.
 - 23 Knappert 1930, p. 291; Harmanni 2006, pp. 315-316.
 - 24 Beaumont 1866, p. i; Harmanni 2006, p. 316; P. Koelen, *Lijst van eigenaren van plantages, en houders van hypotheek op plantages in Berbice, Demerara en Essequibo, 1818-1819*, www.cbg.nl/documents/55/Berbice-Demerara-Essequibo.pdf (14-02-2015), p. 27, geraadpleegd op 14-06-2017; www.buitenplaatsenin nederland.nl/sassenheim-ter-wegen.html, geraadpleegd op 14-06-2017.
 - 25 Scheffer e.a. 2014, p. 170-172.
 - 26 www.erfgoedleiden.nl/component/lei_files/download/id/57, pp. 26, 39, 52, 56, geraadpleegd op 14-06-2017; Schoonheim 2013, p. 81.
 - 27 <https://tagrijn.wordpress.com/2008/05/23/leids-detail-89/>
 - 28 ELO, inventarisnummer 6707.
 - 29 ELO, familiearchief Van Heukelom, stukken betreffende plantages in Suriname, 1806-1820.
 - 30 Kees van der Wiel, *Dit kint hiet Willem. De Heilige Geest in Leiden*. Leiden: Primavera Pers, 2010, p. 91.

Bestuurders en ondernemers

- 31 Kernkamp 1970, pp. 60-61; Den Heijer 2010, p. 280; Israel 1989, pp. 61-62.
- 32 www.kasteleninzuidholland.nl/Pages/Ter%20Does.htm, geraadpleegd op 14-06-2017; Netiv e.a. 2000, p. 22; Abenadon 1921, pp. 16-20, 39; Garfield 1971, pp. 199-226.
- 33 Netiv e.a. 2000, pp. 17, 18, 27.
- 34 Oostindie 2006, pp. 16-18; Netiv e.a. 2000, pp. 18, 21, 25, 27.
- 35 Oostindie 2006, pp. 29-40.
- 36 Van der Aa 1855, p. 1362; O'Callaghan 1846, pp. 411-412; Noordam 1994, p. 92; Noordam 1999, p. 17; Rijken 2005, p. 221.
- 37 Noordam 1994, pp. 93, 95.
- 38 Israel 1989, p. 454; Bick 2012, p. 65, 67.
- 39 Bick 2012, pp. 78, 81; Fock 1989, p. 140.
- 40 Van IJken 2001, p. 3.

- 41 Van der Ham 2013, p. 12.
- 42 Peters 2010, pp. 28-29; 't Hart 1952, p. 90; Deveau 2005, p. 311; www.atlasofmutualheritage.nl/nl/Takoradi.915p.geraadpleegd op 14-06-2017.
- 43 De Jonge 2003, pp. 4, 15.
- 44 Zeeland hoorde weliswaar bij de wic, maar voerde een concurrentiestrijd met het dominante Amsterdam en negeerde beleid dat gemaakt was door de Hollandse bestuurders. Beekman 1997, pp. 102-103.
- 45 Van Focquenbroch 1986, p. 164; Beekman 1997, pp. 99, 102-104, 108; Damen 2012, pp. 49-50.
- 46 Veluwenkamp 1992, pp. 110-111; www.atlasof-mutualheritage.nl/nl/Kaart-Berbice-plantages-langs-rivieren-Berbice-Canje.7764.geraadpleegd op 14-06-2017.
- 47 Molhuysen e.a. 1930, p. 521; Verschoor 1970, p. 5.
- 48 P.J.M. de Baar, 'Het kortstondig bestaan van de Leidse suikerraffinaderij van Julien Parat', *Jaarboek voor de Sociale en Economische Geschiedenis van Leiden en omstreken* 1996, pp. 50-65.
- 49 Dekker 1992, pp. 21-22.
- 50 Met dank aan Alex van Stipriaan.
- 51 ELO, 1728 II., archiefnummer 506, Archief van notaris Hendrick Wilmers, 1720-1745, inventarisnummer 1873, blad 162; www.houttuyn.com/nl/Informatie/Geschiedenis-%26-achtergrond,geraadpleegd op 14-06-2017.
- 52 Scheltus 1770, p. 1576; Oudschans Dentz 1944-1945, p. 153; ELO, Archief van notaris Albertus [Isaacs.] Kleynenbergh, 1728-1768, archiefnummer 0506, inventarisnummer 2029, blad 133; ELO; ELO, Dopen Nieuwe- of Marekerk 1714 - 1737, archiefnummer 1004, Dopen NH Marekerk, inventarisnummer 262; ELO, Doopboek NH Doopboek van de Nederduits Gereformeerde kerk, 1721 - 1812; met index, archiefnummer 600, Dopen NH, inventarisnummer 716, blad 11; ELO, Archief van notaris Albertus [Isaacs.] Kleynenbergh, 1728-1768, archiefnummer 506, inventarisnummer 2029, blad 181; www.surinameplantages.com/archief/w/welgeleengc.geraadpleegd op 14-06-2017; www.geni.com/people/Jean-David-Cellier/600000017232631089, geraadpleegd op 14-06-2017.
- 53 Belonje 1955/1956, p. 144; Belonje 1954/1955, p. 127; Van der Voort 1981, p. 106; ELO, NH Ondertrouw PR april 1746 - 1750, archiefnummer 1004, Nederlands Hervormd Ondertrouw (1575-1795), inventarisnummer 39, blad 170v; ELO, Dopen Nieuwe- of Marekerk 1738 - 31 augustus 1766, archiefnummer 1004, Dopen NH Marekerk, inventarisnummer 263.
- 54 Nationaal Archief, Oud-Archief van Curaçao tot 1828, toegang 1.05.12.01, inventarisnummer 208, folio 198.

- 55 Ten Hove e.a. 2003, p. 147; Paul Koelen, *Lijst van eigenaren van plantages, en houders van hypotheeken op plantages in Berbice, Demerara en Essequibo*, 1818-1819, www.cbg.nl/documents/55/Berbice-Demerara-Essequibo.pdf (14-02-2015), pp. 2, 3, 5, 11, 13, 14, geraadpleegd op 14-06-2017; E.O., Inventaris Stadsarchief Leiden 1574-1816, inventarisnummer 0501A, aktenummer 98; Utrechts archief, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, Inventaris 263, Cornelis van Beest, inventarisnummer U235a005, aktenummers 76-78.
 - 56 Paul Koelen, *Lijst van eigenaren van plantages, en houders van hypotheeken op plantages in Berbice, Demerara en Essequibo*, 1818-1819, www.cbg.nl/documents/55/Berbice-Demerara-Essequibo.pdf (14-02-2015), p. 14, geraadpleegd op 14-06-2017; E.O., BS Overlijden, archiefnummer 0516, Archief van de ambtenaar van de burgerlijke stand, 1816-1928, 1831, inventarisnummer 4952, aktenummer 24.
 - 57 Knappert 1930, p. 291; Hartog 1996, pp. 8, 15; Jordaan 2010, p. 63; E.O., BS Overlijden, Archief van de ambtenaar van de burgerlijke stand, 1816-1928, 1821, archief 0516, inventarisnummer 4942, aktenummer 31.
 - 58 De Goeje 1882, pp. 4-10; Oostindie 2006, pp. 102-103; Bosscher e.a. 1975, pp. 66-67.
 - 59 Oudschans Dentz 1931, pp. 155, 156, 158, 159; Van den Dries e.a. 2012, p. 130; Versteeg 1998, p. 209.
- Universiteit en intellectuelen**
- 60 Oostindie e.a. 1986, pp. 26-31, 171-172.
 - 61 Wijminga 1899, p. 10; Selderhuis 2006, p. 493.
 - 62 Nellen 2007, p. 40.
 - 63 Stussy 1997, pp. 319-320.
 - 64 Davids 2009, pp. 8-9; Hoeft e.a. 1996, p. 25; Boer 1903, pp. 11-15.
 - 65 Van den Bel e.a. 2014, pp. 9-10, 24, 50, 53, 69.
 - 66 Van Loon 1744-1750; Haitsma Mulier e.a. 1990, pp. 260-262.
 - 67 Kpobi 1993, p. 16; Ekem 2007, pp. 66-79; Capitein 1742.
 - 68 Kpobi 1993, pp. 78-80.
 - 69 Moerman 1996, pp. 30-31; Rijken 2005, p. 171.
 - 70 Van Kempen 2002, p. 135; Paasman 1984, p. 135; Van Winter 1769, pp. 99-100.
 - 71 Velema 1993, p. 22; Van Vliet 2005, pp. 19, 27, 32, 35, 37-39.
 - 72 Van Vliet 2005, pp. 324-333.
 - 73 Meijer 1997, pp. 373-377; Camper 1791.
 - 74 Albinus 1737.
 - 75 Van der Korst 2008, p. 84.
 - 76 Van Sasse van Ysselt 2014, p. 16.
 - 77 Paasman 1984, p. 126.
 - 78 Van der Aa 1869, pp. 287-291.
 - 79 Schmieder 2011, p. 133; Jennings 2000, pp. 10-14.
 - 80 Bloemgarten 2015; Swaving 1827, p. 241; Salvador Bloemgarten, Swaving, Justus Gerardus, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/swaving> (29-06-2015), geraadpleegd op 14-06-2017.
 - 81 Bosman 1994, pp. 330-331, 334.
 - 82 Rijken 2005, p. 193; Dröge 1993, pp. 13, 16, 25; Baay 2015, p. 194; John Wennips, *Endegeest*, www.kastelenin nederland.nl/kasteeldetails.php?id=100, geraadpleegd op 14-06-2017.
 - 83 G.K. Hogendorp e.a. 1828, p. 18.
 - 84 Janse 2007, pp. 68-71, 322-323; Notulen van de Vereniging tot uitgave van het tijdschrift *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën*, bijzonder *betrekkelijk de vrijlating der slaven*, 26 maart 1846.
 - 85 F.W.L. Tydeman 1854; F.W.L. Tydeman 1855; Scheltema de Heere 1943, p. 325; Leidsche Courant, 02-11-1876, p. 1.
 - 86 Janse 2007, pp. 322-323; Rasker 1986, pp. 45-54; Bezemer 1978, pp. 230-231; Pareau 1853, pp. 15-21.
 - 87 Janse 2007, pp. 68-71, 322-323; E.O., Archief van het algemeen en dagelijks bestuur, (1545) 1816-1929 (1963); Bevolkingsboekhouding, archiefnummer 0516, inventarisnummer 1118, Wijk I., aktenummer 273, folio 50.
 - 88 Buddingh' e.a. 2012, p. 195; Kuitenbrouwer 1978, pp. 75-78; *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde Koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven* 1844-1846, pp. 1004-1010.
 - 89 Janse 2007, p. 52; Da Costa 1823.
 - 90 Gomes 2003, pp. 62-64; Da Costa 1823, p. 28; Paasman 1984, p. 124; Janse 2007, p. 55.
 - 91 Van Dissel 1857, p. 115.
 - 92 Van Dissel 1857, p. 59.
 - 93 Scheltema de Heere 1943, pp. 321-343.
 - 94 Beets 1856.
 - 95 Beets 1998, pp. 170, 179.
 - 96 Van Kempen 2002, p. 158; Slieker 2005, pp. 58-60.
 - 97 Makdoembaks e.a. 2014, pp. 109-114.
 - 98 Lionarons 1964, pp. 178-184.
- Collecties en schilders**
- 99 Kolfin e.a. 2008, pp. 91, 80.
 - 100 Boer 2003, p. 297.
 - 101 Kolfin 1997, p. 11. Op schilderijen zijn zwarte figuren te herkennen aan hun huidskleur, op prenten lukt dat om technische redenen niet. Dit losten de zeventiende-eeuwse prentmakers op door te variëren in dikte van de lijnen en door het weer-geven van de Afrikaanse gelaatstrekken, zodat de afgebeelde figuren toch duidelijk herkenbaar zijn als zwart (Kolfin e.a. 2008, pp. 72, 79).
 - 102 Boer 2003, pp. 298, 301; McIntyre 2010, p. 149.
 - 103 Boer 2008, pp. 296, 297; McIntyre 2010, pp. 149, 156; Hochstrasser 2010, pp. 59, 60.
 - 104 Kolfin e.a. 2008, pp. 71, 85, 116; Boer 2008, p. 297.
 - 105 www.lakenhal.nl/nl/verhaal/het-gebouw, geraadpleegd op 14-06-2017.
 - 106 Den Heijer 2010, p. 279.
 - 107 Blankert e.a. 1999, p. 254.
 - 108 Blankert e.a. 1999, p. 260.
 - 109 Sluijter e.a. 1988, p. 250.
 - 110 Sluijter e.a. 1988, p. 259.
 - 111 Van der Feltz 1984, p. 134. De werken werden in 1926 door de Lakenhal gekocht.
 - 112 Kolfin e.a. 2008, p. 226; Hall e.a. 1996, p. 309; www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-517-4, geraadpleegd op 14-06-2017.
 - 113 Seba e.a. 2001, p. 15.
 - 114 108 Boots e.a. 2009, pp. 347-349, 351.
 - 115 Kuitenbrouwer 2001.
 - 116 Borret e.a. 2003, p. 32; Van Renselaar 1968, p. 148.
 - 117 Borret e.a. 2003, p. 20.
 - 118 Vink 1997, pp. 30, 32.
 - 119 Van Andel e.a. 2012, p. 1297.
 - 120 Hochstrasser 2010, p. 61.
 - 121 Hendriksen 2014, p. 158; Hendriksen 2015, p. 181.
 - 122 Hendriksen 2014, pp. 154-158; Hendriksen 2015, pp. 179-181.
 - 123 Price e.a. 1979, pp. 121-140.
 - 124 Price e.a. 2000, pp. 76, 91, 94, 188, 192, 194, 216, 217, 269, 270.
 - 125 Veldman 2012, pp. 148-157; Van Andel e.a. 2012, pp. 1296, 1298, 1303.
 - 126 Piso e.a. 1648.
 - 127 Zie bijvoorbeeld E.O., archief Weeskamer, 420, 1474, 3366. Zo ook in diverse familie archieven, zoals Van der Does, Van Heukelom, De la Court
 - 128 E.O., familiearchief Van der Does, inventarisnummer 60.

Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt. Deel 2, Haarlem: J.J. van Brederode, 1855.

—, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt. Deel 12, Haarlem: J.J. van Brederode, 1869.

Abandonan, J.H., *De vlootaanval onder bevel van Jhr. Pieter van der Does op de Canarische Eilanden en het eiland Santo Thomé in 1599 volgens Nederlandse en Spaanse bronnen*, 's Gravenhage: Nijhoff, 1921.

Albinus, B.S., *Dissertatio secunda, de sede et caussa Coloris Aethiopiæ et caeterorum hominum*, Leiden: Dirk Haak, 1737.

Album Promotorum Academiae Lugduno-Batavae (1573-1812)

Andel, T. van, S. Veldman, P. Maas et al., 'The forgotten Hermann Herbarium. A 17th century collection of useful plants from Suriname', *6 Taxon* (2012) 61, pp. 1296-1304.

Baar, P.J.M. de, 'Het kortstondig bestaan van de Leidse suikerraffinaderij van Julien Parat', *Jaarboek voor de Sociale en Economische Geschiedenis van Leiden en omstreken* 1996, pp. 50-55.

Baay, R., *Daar werd wat gruwelijks verricht: slavernij in Nederlands-Indië*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2015.

Beaumont, J., *Report of the Proceedings in the Bourda Will Case: Before the Supreme Court of Civil Justice of British Guiana, April, 1865: Judges, Their Honors*. Beaumont, C.J., R.C. Beete, 1st Pj., B.G. Norton, 2nd Pj., Georgetown: British Guiana Supreme Court of Civil Justice, 1866.

Beekman, E.M., *The crippled heart. An introduction to the life, times and works of Willem Godschalk van Focquenbroch*, Leiden: Astraea, 1997.

Beets, N., *Camera Obscura* (red. Willem van den Berg, Henk Eijssens, Joost Kloek en Peter van Zonneveld), Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1998.

—, *De bevrijding der slaven. Redevoering gehouden in de openbare vergaderingen van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de afschaffing der Slavernij*, Haarlem: De Erven F.Bohn, 1856.

Bel, M. van den, L. Hulsman, L. Wagenaar, *De reizen van Adriaan van Berkel naar Guiana. Indianen en planters in de 17e eeuw*, Leiden: Sidestone Press, 2014.

Belonje, J., 'Toestanden te Rio Demery tegen het einde der XVIIIe eeuw', *de Navorscher. Nederlands*

archief voor genealogie en heraldiek heemkunde en geschiedenis 95 (1954/1955) 1, pp. 127-145.

—, 'Toestanden te Rio Demery tegen het einde der XVIIIe eeuw', *de Navorscher. Nederlands archief voor genealogie en heraldiek heemkunde en geschiedenis* 96 (1955/1956) 1, pp. 65-72, 139-155.

Bezemer, C., 'Joan Frederik van Oordt', in: D. Nauta (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme. Deel 1*, Kampen: Kok, 1978, pp. 230-231.

Bick, A., *Governing the free sea. The Dutch West India Company and commercial politics. 1618-1645*, Ann Arbor: Princeton University, 2012.

Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betreffende de vrijlating der slaven, Utrecht: C. van der Post, 1844-1846.

Blankert, A., E. Brinkman, M. Vroeghe, *Hollands classicisme in de zeventiende-eeuwse schilderkunst*, Rotterdam: NAI Uitgevers, 1991.

Bloemgarten, S., *Justus Swaving's wonderde bestaan. Wereldreizigervan 1784 tot 1835*, Amsterdam: Boom, 2015.

Boer, M.G. de, 'Een Nederlandsche goudzoeker', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* 18 (1903) 1, pp. 1-18.

Boots, A., R. Woortman, *Anton de Kom. Biografie 1898-1945, 1945-2009*, Amsterdam: Contact, 2009.

Borret, A.H.A.M.H., R. Hoefte, C. Medendorp, *Suriname. Gezichten, typen en costumen. Naar de natuur geteekend door A. Borret*, Leiden: KITLV Uitgeverij, 2003.

Bosman, L., 'De lotgevallen van Justus Gerardus Swaving (1784-1835) in de West', *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse letterkunde* 11 (1994) 6, pp. 329-337.

Bosscher, Ph.M., P.I. Mörzter Bruyns de Haan, L.M. Akveld, G. Tausch, *Prins Hendrik de Zeevaarder*, Naarden: A.J.G. Strenght's Boeken, 1975.

Buddingh, H., *De geschiedenis van Suriname*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam/NRC Boeken, 2012.

Camper, P., *Verhandeling van Petrus Camper over het natuurlijk verschil der wezenstrekken in menschen van onderscheiden landaart en ouderdom; over het schoon in antyke beelden en gesnedenene steenen. Gevolgd door een voorstel van eene nieuwe manier om hoofden van allerley menschen met zekerheid te tekenen. Naa des Schrijvers dood uitgegeven door zijnen zoon Adriaan Gilles Camper*, Utrecht: Bartholom Wild, 1791.

Capitein, J.E.J., *Dissertatio politico-theologica de servitute, libertati christianæ non contraria*, Leiden: Samuel Luchtmans en Zn, 1742.

Costa, I. da, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, Leiden: L. Herdingh en zoon, 1823.

Damen, J., 'Dutch letters from Ghana', *History Today* 62 (2012) 8, pp. 47-52.

Davids, K., 'Nederlanders en de natuur in de Nieuwe Wereld. Een vergelijking van visies op de natuur in

Brazilië, Nieuw Nederland en de Wilde Kust in de zeventiende eeuw', in: M. 't Hart, H. van Zon (red.), *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2009. Natuur en milieu in Belgische en Nederlandse koloniën*, Gent: Academia Press, 2009, pp. 1-24.

Davis, N.Z., 'Judges, masters, diviners. Slaves' experience of criminal justice in colonial Suriname', *Law and History Review* 29 (2011) 4, pp. 925-984.

Decreten der constituërende vergadering, representeerende het Bataafsche volk. Tweede deel, Den Haag: 's Lands Drukkery, 1798.

Dekker, P., 'De St. Maartensbrugger kapitein op Suriname Theunis Andriesz. de Leeuw en vier portretten uit zijn familie', *Zijper Historie Bladen* 10 (1992) 3, pp. 3-48.

Deveau, J.M., *L'Or et les esclaves. Histoire des forts du Ghana du XVIe au XVIIIe siècle*, Parijs: Karthala/UNESCO, 2005.

Dijk, C. van, '1600-1898. Gezanten, slaven een schilder en enkele scholieren', in: Harry A. Poeze et al., *In het land van de overheerser I. Indonesiërs in Nederland, 1600-1950*. Dordrecht: Foris, 1986.

Dissel, S. van, *Curaçao. Herinneringen en schetsen*, Leiden: A.W. Sythoff, 1857.

Dries, M. van den, C. Slappendel, S.J. van der Linde, 'Dutch archeology abroad. From treasure hunting to local community engagement' in: S.J. van der Linde, M.H. van den Dries, N. Schlanger et al. (red.), *European archeology abroad. Global settings, comparative perspectives*, Leiden: Sidestone Press, 2012, pp. 125-156.

Dröge, J., *Kasteel Endegeest. Een geschiedenis van het huis, de tuin en de bewoners*, Utrecht: Matrij, 1993.

Ekem, J.D.K., 'Jacobus Capitein's translation of "The Lord's Prayer" into Mfantse. An example of creative mother tongue hermeneutics', *Ghana Bulletin of Theology* 2 (2007) 1, pp. 66-79.

Essah, P., 'Coromantee', in: J.P. Rodriguez (red.), *The historical encyclopedia of world slavery. Volume I*, Santa Barbara: ABC-CLIO, 1997, p. 195.

Feltz, A.C.A.W. van der, 'Pieter Jansz. Van Ruijven (2)' in: A. Horodisch (red.), *De arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984*, Amsterdam: Erasmus Antiquariaat en Boekhandel, 1984, pp. 129-139.

Fock, C.W., 'Culture of living on the canals in a Dutch town in the seventeenth and eighteenth centuries. The Rapenburg in Leiden' in: R.H. Blackburn (red.), *New World Dutch studies. Dutch arts and culture in colonial America 1609-1776*. Albany: Albany Institute of History and Art, 1987, pp. 131-142.

Focquenbroch, W.G. van, *Afrikaense Thalia*, red. Jan Helwig, Deventer: Uitgeverij Sub Rosa, 1986 [facsimile van uitgave 1678].

Garfield, R., *A history of Sao Tome Island, 1470-1655*, Ann Arbor: University Microfilms, 1971.

Goeje, C.H. de, *De Kweekschool voor Zeevaart te Leiden*, Leiden: L. van Nifterik Hz., 1882.

Gomes, P.D., *Over 'natuurgenoeten' en 'onwillinge honden'. Beeldvorming als instrument voor uitbuiting en onderdrukking in Suriname 1842-1862*, Amsterdam: Aksant, 2003.

Haan, S.W.M.A. den, '"Om Turxse boonen te leggen". De Zoeterwoudse tuin van Jan Hubrecht', in: I.W.L. Moerman (red.), *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 1996, Leiden: Nautilus, 1996, pp. 197-220.

Haitsma Mulier, E.O.G. en G.A.C. van der Lem (red.), *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*, Den Haag: Nederlands Historisch Genootschap, 1990.

Hall, J., T. Veenhof, I.M. Veldman, *Hall's iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden: Primavera Pers, 1996.

Ham, G. van der, *Dof Goud. Nederland en Ghana, 1593-1872*, Amsterdam: Rijksmuseum/Nijmegen: Uitgeverij Vanitil, 2013.

Hardenberg, H., et al., *Tussen zeeroovers en christenslaven. Noordafrikaanse reisjournalen*, Leiden: Stenfort Kroese, 1950.

Harmanni, R., *Jurriaan Andriessen (1742-1819). 'Behangsel-schilder'. Deel II*, Leiden: Universiteit Leiden, 2006.

Hart, G. 't, 'Nicolaas Witsen en zijn voorouders', *Oud Holland Quarterly for Dutch Art History* 67 (1952) 1, pp. 74-97.

Hartog, J., *Het fort op de berg. Gedenkboek bij het tweehonderdjarig bestaan van Fort Nassau op Curaçao*, Assen: Van Gorcum, 1996.

Heest, D.H.H. van, L. Poelgeest, 'Leydenaars en hun heerlijke titels', in: C.W. Fock (red.), *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 1983, Leiden: Beugelsdijk B.V., 1983, pp. 119-138.

Heijer, H. den, 'Africans in European and Asian clothes. Dutch textile trade in West Africa, 1600-1800' in: V. Hyen-Hanscho, R. Pieper, W. Stangl (red.), *Cultural exchange and consumption patterns in the Age of Enlightenment. Europe and the Atlantic world*, Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 2013, pp. 117-130.

—, 'Een Afrikaan in Leids laken. De Nederlandse textielhandel in West-Afrika, 1600-1800', in: M. Ebben, H. den Heijer, J. Schokkenbroek (red.), *Alle streken van het kompas. Marietijde geschiedenis in Nederland*, Zutphen: Walburg Pers, 2010, pp. 277-294.

Hendriksen, M.A., *Elegant anatomy. The eighteenth century Leiden anatomical collections*, Leiden: Brill, 2014.

—, 'The fate of the beaded babies. Forgotten early colonial anatomy', in: R. Knoef, R. Zwijnenberg (red.), *The fate of anatomical collections*, Abingdon/New York: Routledge, 2015.

Hochstrasser, J., 'Remapping Dutch art in global perspective. Other points of view', in: M.D. Sheriff

- (red.), *Cultural contact and the making of European art since the age of exploration*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2010, pp. 43-71.
- Hoefte, R., G. Oostindie, *Echo van Eldorado*, Leiden: KITLV Uitgeverij, 1996.
- Hogendorp, G.K., H.W. Tydeman, *Advijns over de verhandeling, bekroond door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, op derzelver prijsvraag: Over de oorzaken van het verval des Nederlandschen handels, en de middelen tot herstel of uitbreiding van dezelve*, Haarlem: Wed. A. Loosjes P., 1828.
- Hove, O. ten, H.E. Helstone, W. Hoogbergen, *Surinaamse Emancipatie 1863. Familienamen en plantages*, Amsterdam: Rozenberg Publishers/Utrecht: CLACS/IBS, 2003.
- Ijken, K. van, *Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vertegenwoordiging in de Goudkust/Ghana*, Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2001.
- Israel, J.I., *Dutch Primacy in world trade. 1585-1740*, Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Janse, M., *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2007.
- Jennings, L.C., *French anti-slavery. The movement for the abolition of slavery in France, 1802-1848*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Jordaan, H., 'Free blacks and coloreds, and the administration of justice in eighteenth-century Curaçao', *New West Indian Guide* 84 (2010) 1-2, pp. 63-86.
- Kempen, M. van, *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. Deel III: De geschreven literatuur van 1596 tot 1923*, Paramaribo: Okopipi, 2002.
- Kernkamp, J.H., 'Het Van der Meulen-archief c.a.', *BMGN Low Countries Historical Review* 85 (1970) 1, pp. 49-62.
- Knappert, L., *Naamlijst van West-Indische studenten te Leiden, Utrecht, Groningen en Hardenwijk 1701-1813*, 's Gravenhage: Nijhoff, ca. 1930.
- Kolfin, E., V. Boele, M. Hendricks, *Black is beautiful. Rubens tot Dumas*, Amsterdam: De Nieuwe Kerk/Zwolle: Waanders, 2008.
- Korst, J.K. van der, *Het rusteloze bestaan van dokter Petrus Camper (1722-1789)*, Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2008.
- Kpobi, D.N.A., *Mission in chains. The life, theology and ministry of the ex-slave Jacobus E.J. Capitein (1717-1747) with a translation of his major publications*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1993.
- Krieken, G.S. van, *Kapers en kooplieden. De betrekkingen tussen Algiers en Nederland 1604-1830*, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1999.
- Kuitenbrouwer, M., 'De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend perspectief', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 1, pp. 69-100.
- , *Tussen orientalisme en wetenschap. Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in historisch verband, 1851-2001*, Leiden: KITLV Uitgeverij, 2001.
- Leemans, W.F., 'Twee oude hofsteden te Warmond. "Oostergeest" en het voormalige "Schoonoord"', in: J.E. Kroon (red.), *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland 1939*, Leiden: P.J. Mulder & Zoon, 1939, pp. 85-100.
- Levie, S.H., *Het vaderlandsch gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*, Amsterdam: Rijksmuseum, 1978.
- Lionarons, W.H., 'Professor dr. Paul Christiaan Flu 1884-1945' in: *Surinaamse Historische Kring, Emancipatie, 1863-1963. Biografieën*, Paramaribo: Lionarons-Paramaribo, 1964, pp. 178-184.
- Loon, G. van, *Beschrijving der aloude Regeeringwyze van Holland*, vijf delen, Leiden: Pieter van Eyk, 1744-1750.
- Lunsingh Scheurleer, Th.H., C.W. Fock, A.J. van Disel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht. Deel II: De pappelep*, Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1987.
- Makdoembaks, N., F.A.E.M. Meulenberg, *Kinderterstie in Suriname, een erfenis uit de slavernij. Verzagen werk van prof. dr. P.C. Flu, Zierikzee: Uitgeverij de Woordenwinkel*, 2014.
- McLeod, C., *Elizabeth Samson. Een vrije, zwarte vrouw in het 18e-eeuwse Suriname*, Schoorl: Uitgeverij Conserve, 1996.
- Medendorp, C., *Gerrit Schouten (1779-1839). Botanische tekeningen en diorama's uit Suriname*, Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen, 1999.
- , *Kijkkasten uit Suriname. De diorama's van Gerrit Schouten*, Amsterdam: KIT Publishers/Rijksmuseum, 2008.
- Meijer, M.C., 'Facial angle', in: F. Spencer (red.), *History of physical anthropology*, New York: Garland Publishing, 1997, pp. 373-377.
- Moerman, I.W.L., 'Lucretia van Merken en Leiden', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 14 (1996), pp. 30-31.
- Molhuysen, P.C., P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 8*, A.W. Sijthoff: Leiden, 1930.
- Nellen, H.J.M., *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede, 1583-1645*, Amsterdam: Balans, 2007.
- Netiv, A.H., R.C.J. van Maanen, C. de Graaf jr., *Vorstelijke visites. Oranje voetstappen in Leiden*, Leiden: Gemeentearchief, 2000.
- Nimako, K., G. Willemsen, *The Dutch Atlantic. Slavery, abolition and emancipation*, Londen: Pluto Press, 2011.
- Noordam, D.J., *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1994.
- , 'Leidenaren en hun buitenverblijven in de vroegmoderne tijd', in: J. de Jongste, J. Roding, B. Thijs (red.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1999, pp. 15-39.
- O'Callaghan, E.B., *History of New Netherland; or New York under the Dutch*, New York: D. Appleton & Company/Philadelphia: Geo S. Appleton, 1846.
- Oostindie, G., E. Maduro, *In het land van de overheerser II. Antillianen en Surinamers in Nederland 1634/1667-1954*, Dordrecht: Foris, 1986.
- Oudschans Dentz, F., 'Dr. Constantin Hering en Christiaan Johannes Hering', *New West Indian Guide* 12 (1931) 1, pp. 147-160.
- Oudschans Dentz, F., 'Eenige bladzijden uit het leven der commandeurs van Suriname in de jaren 1680 tot 1804', *De West-Indische Gids* 25 (1941) 1, pp. 161-180.
- , 'Herkomst en de betekenis van Surinaamse plantagenamen', *De West-Indische Gids* 26 (1944/1945) 1, pp. 147-180.
- Paasman, A.N., *Reinhart. Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting*, Leiden: Nijhoff, 1984.
- Pareau, L.G., 'Levensbericht van Joan Frederik van Oordt JWz.', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1853, 1853, pp. 15-21.
- Pelincx, E., 'Mr. Nicolaas Hartingh en zijn gezin', *Zuid-Holland* 12/13 (1966) 1, pp. 1-9.
- Peters, M., *De wijze koopman. Het wereldwijde onderzoek van Nicolaes Witsen (1641-1717), burgemeester en VOC-bevindhebber van Amsterdam*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010.
- Piso, W., G. Marcgraf, J. de Laet, *Historia Naturalis Brasiliae* Leiden: Franciscus Hackius, 1648.
- Poeze, H.A., C. van Dijk, I. van der Meulen, *In het land van de overheerser. I. Indonesiërs in Nederland 1600-1950*, Dordrecht: Foris, 1986.
- Price, R., S. Price, 'John Gabriel Stedman's collection of 18th-century artifacts from Suriname', *New West Indian Guide* 34 (1979) 1, pp. 121-140.
- Price, S., R. Price, *De kunst van de Marrons. Culturele vitaliteit in de Afrikaanse diaspora*, Amsterdam: KIT-Uitgeverij, 2000, pp. 269-270.
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen: Kok, 1986.
- Renselaar, H.C. van, 'Theodore Bray, planter and draughtsman in Surinam', in: *Tropical Man. Yearbook of the Anthropology Department of the Royal Tropical Institute Amsterdam, deel 1*, Leiden: E.J. Brill, 1968, pp. 140-151.
- Rijken, H., *De Leidse lustwarande. Geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, 1600-1800*, Leiden: Primavera Pers, 2005.
- Sasse van Yssel, P. van, 'Slavernij en slavenhandel. Afgeschaft, verboden, maar nog niet voorbij', in: D.P. van den Bosch (red.), *De jaren van het Koninkrijk. Tien knooppunten*, Den Haag: Ministerie van Binnen-
- landse zaken en Koninkrijksrelaties/Directie Constitutionele zaken en wetgeving, 2014, pp. 13-26.
- Scheffer, C., E. Fischer (red.), *Begeerlijk Berbice. De buitenplaats en haar bewoners. Voorschoten: Vereniging tot behoud van Oud, Groen en Leefbaar Voorschoten, Stichting tot Behoud van Cultuurhistorische Buitenplaatsen*, 2014.
- Scheltema de Heere, G.A.N., 'Bezoek van een Haarlemmer aan Suriname en Curaçao in 1861 en 1862', *West-Indische Gids* 25 (1943), pp. 321-343.
- Scheltus, I. (red.), *Groot plaacet-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de doorluchtige, hoog mog. heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende vande ed. groot-mog. heeren Staten van Hollandt en West-Vriesland, mitsgaders vande ed. mog. heeren Staten van Zeeland: waer by noch ghevoeght zijn eenige placaten vande voorgaende graven ende princen de selver landen, voor soo veel de selve als noch in gebruyck zijn*, deel VII, Den Haag: Isaac Scheltus, 1770.
- Schmieder, U., 'Slavery, abolition and post-emancipation in the French and Spanish Caribbean, especially Martinique and Cuba, in the network of global relations', in: U. Schmieder, K. Füllberg-Stolberg, M. Zeuske (red.), *The end of slavery in Africa and the Americas. A comparative approach*, Berlijn: Lit Verlag, 2011, pp. 117-140.
- Schoonheim, T., *Langs Leidse stegen*, Alkmaar: HDC Media, 2013.
- Seba, A., I. Müsch, A. Hentschel, *Cabinet of natural curiosities. Locupletissimi rerum naturalium thesauri 1734-1765*, Keulen: Tasschen, 2001.
- Slieker, G.L., 'Een slaaf voor het kerkboek', *Nieuw Letterkundig Magazijn. Mededelingenblad uitgegeven door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 23 (2005) 2, pp. 58-60.
- Sluijter, E.J., M. Enklaar, P. Nieuwenhuizen (red.), *Leidse fijnschilders. Van Gerrit Dou tot Frans van Mieris de Jonge 1630-1760*, Zwolle: Uitgeverij Waanders, 1988.
- Staal, G.J., 'Uit den slaventijd', *De West-Indische Gids* 10 (1928/1929) 1, pp. 168-173.
- Stipriaan, A. van, W. Heilbron, A. Bijnaar, V. Smuelders, *Op zoek naar de stilte. Sporen van het slavernijverleden in Nederland*, Leiden: KITLV Uitgeverij, 2007.
- Stussy, S.A., 'Grotius, Hugo', in: J.P. Rodriguez (red.), *The historical encyclopedia of world slavery. Volume I*, Santa Barbara: ABC-CLIO, 1997, pp. 319-320.
- Surinaamse Staatkundige Almanach voor den Jaare 1794*, z.p., 1794.
- Swaving, J.G., *Swaving's reizen en lotgevallen*, Dordrecht: Blussé en Van Braam, 1827.
- Sypsteyn, C.A., *Mr. Jan Jacob Mauricius, gouverneur-generaal van Suriname, van 1742 tot 1751*, 's Gravenhage: Van Cleef, 1858.

- Tydeman, F.W.L., 'Eene bosch-patrouille in Suriname 1844', *Pantheon. Tijdschrift der verspreiding van nuttige kennis. Gewijd aan letterkunde, geschiedenis, schoone kunsten* 1 (1854), pp. 97-127.
- , *Iets omtrent de kolonisatie te Voorzorg aan de Saramacca in het jaar 1845*, Zutphen: s.n., 1855.
- Hoop, E.J.Th. van der, 'Familie-aanteekeningen Pallak-Martini-de Ranitz', *Maandblad van het Genealogisch-heraldisch Genootschap 'De Nederlandsche Leeuw'* 52 (1924) 1, pp. 207-209.
- Veldman, S., 'Prins der botanici. De reizen, verzamelingen en studies van Paul Hermann', in: E. van Gelder, C. van Heertum (red.), *Bloeiende kennis: Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw*, Hilversum: Verloren, 2012, pp. 148-157.
- Velema, W.R.E., *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)*, Assen: Van Gorcum, 1993.
- Veluwenkamp, W., 'De Leidse lakenondernemer Daniël van Eys, 1688-1739', in: I.W.L. Moerman (red.), *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 1992, Leiden: Nautilus, 1992, pp. 109-124.
- Verhoeff, P., R.H.M. van Immerseel, *Kloppend hart Warmond. Deel 1. Historisch onderzoek en beschrijving actuele situatie*, Amersfoort: Stichting in Arcadië, 2014.
- Versteeg, A.H., 'The history of prehistoric archaeological research in Suriname', in: Th.E. Wong et al. (red.), *The history of earth sciences in Suriname*, Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences/Netherlands Institute of Applied Geoscience TNO, 1998, pp. 203-234.
- Vink, S., *Suriname door het oog van Julius Muller. Fotografie 1882-1902*, Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen/Paramaribo: Stichting Surinaams Museum, 1997.
- Vliet, M. van, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting*, Nijmegen: Vantilt, 2005.
- Voort, J.P. van der, *Dutch capital in the West Indies during the eighteenth century*, Den Haag: Nijhoff, 1981.
- Wiel, K. van der, *Dit kint hiet Willem. De Heilige Geest in Leiden*, Leiden: Primavera Pers, 2010.
- Winter, N.S. van, *De jaargetijden in vier zangen*, Amsterdam: P. Meyer, 1769.

Noordwijkerhout

63

Sassenheim

64

60
61
Warmond

Oegstgeest

69

73

72

74

Leiden

Leiderdorp

70

62

71

68

66

Voorschoten

65

Zoeterwoude-Rijndijk

Koudekerk aan den Rijn

67

- 39 Lokhorststraat 16 – voormalige Latijnse School
- 40 Kaiserstraat 13 – voormalig Statencollege
- 41 Rapenburg 41
- 42 Boomgaardsteeg
- 43 Rapenburg 63
- 44 Rapenburg 127
- 45 Steenschuur
- 46 Breesstraat – voormalige wijk Vleeshuis, die tussen de Breesstraat, Langebrug, Rapenburg en Pieterskerkchoorsteeg lag
- 47 Levendaal 109-111 – Bethlehemshof
- 48 Hogewoerd
- 49 Hooglandse Kerkgracht
- 50 Haarlemmerstraat
- 51 Garenmarkt 9
- 52 Rapenburg 37
- 53 Oude Rijn
- 54 Breesstraat 114
- 55 Witte Singel 27 – Universiteitsbibliotheek Leiden
- 56 Rapenburg 73 – Hortus Botanicus
- 57 Lange Sint Agnietenstraat 10 – Museum Boerhaave
- 58 Steenstraat 1 – Museum Volkenkunde
- 59 Boisotkade 2A – Erfgoed Leiden en Omstreken

KAART OMGEVING LEIDEN

- 60 Park Klinkenberg, Warmond – voormalige buitenplaats Schoonoord
- 61 Herenweg, Warmond – voormalige Hervormde Kerk
- 62 Bruggestraat – voormalige buitenplaats Lust tot Rust
- 63 Leidsevaart, Noordwijk – voormalige buitenplaats Duin en Dal
- 64 Wasbeeklaan/Warmonderweg, Sassenheim – voormalig Huis ter Wegen
- 65 Leidseweg 221, Voorschoten – Huize Berbice
- 66 Hoge Rijndijk, Zoeterwoude – voormalig kasteel Zwielen, tegenwoordig terrein van Heineken
- 67 Hogewaardsepolder, Koudekerk aan den Rijn – voormalig kasteel Klein-Poelgeest
- 68 Ruigekade, Leiderdorp – voormalig Huis ter Does
- 69 Kwaaklaan, Oegstgeest – voormalig kasteel Abtspoel
- 70 Voordorp, Leiderdorp – voormalig Huis Voordorp
- 71 Hoge Rijndijk, Zoeterwoude – voormalig buitenplaats Bijdorp
- 72 Endegeesterstraatweg 5, Oegstgeest – kasteel Endegeest
- 73 Poelgeesterweg 1, Oegstgeest – kasteel Oud-Poelgeest
- 74 Darwinweg 2 – Naturalis Biodiversiteit Center

Sporen van de slavernij in Leiden

Eeuwenlang was Nederland betrokken bij slavenhandel en slavernij, een geschiedenis van uitbuiting en onverholven racisme. Dat verleden speelde zich niet alleen ver weg af, in Afrika en de Cariben, ook dichtbij zijn er sporen van terug te vinden. Zo ook in Leiden zoals deze gids in een vierluik laat zien.

Gert Oostindie is directeur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV-KNAW) en hoogleraar Koloniale en Postkoloniale Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Karwan Fatah-Black is universitair docent sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

‘Het is goed dat in dit boekje de sporen uit het slavernijverleden zichtbaar zijn gemaakt, zodat we ervan kunnen leren.’

– Henri Lenferink Burgemeester van Leiden

‘Sporen van de slavernij in Leiden vertelt geen verhaal om trots op te zijn; maar ook dit verhaal hoort bij onze geschiedenis.’

– Carel Stolker Rector magnificus van de Universiteit Leiden

